

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 17 (16791)

2004 ЧЫЛДЫН
ФЕВРАЛЬ 5,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Чаа яамыда

ТЫВА ХҮРЕШ ШКОЛАЗЫ

Февраль 1-де «Херел» спортзалының баазазынга тыва национал хүрешке республиканың спорт школазы ажыттынган. Спортшколаның салбырлары барык суму, кожуун бүрүзүңге турар. Тыва хүрешти сайзырадырының талазы-биле тускай программа езугаар ажыттынып турар бо школага оолдарны назы-хар аайы-биле өөредир.

Чаа ажыттынган спортшколаның, оон кожууннарда салбырларының ажылының баштайгы түңнелдери Тываның Россияга бактаап киргениниң 60 чылын демдеглезин байырлалдарга көрүп болур. Бо юбилейлик байырлалдарга кожуун бүрүзү кожуунунуң мөгелер командазын (16-16 хире бичи, аныяк, улуг мөгелер) тургускан турары көрдүнгөн.

Спорт школазынга өөренкичилер, аныяктар-биле күш-ыңдал болгаш мөзү-бүдүш талазы-биле башкылап ажылыны чорудуп билир тренер башкыларны тода-

радыр болгаш күзелдик оолдарны назы-хар аайы-биле чыыр талазы-биле ажыл эгелээн. Кожууннарда спорт школазының салбырларының ажылынга тус черниң спортчу активиниң киржилгези, хоочуннарның арга-дуржулгазы чугула херек болуру чугаажок. А мөгелерниң спортчу кевин тус черниң чагырга черлери харыылаар дээрзин Тыва Республиканың Күш-культура, спортту хөгжүдер болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамының сайыды Сергей Бинаажыкович Ооржак дыңнатты.

АНЫЯКТАРДАН ХАМААРЖЫР БОЛГАНДА

Чаа томуйлаткан сайыттан яамының бөгүндө ажылының кол углаанышкынын сонугаарымга, Сергей Бинаажыкович Ооржак мындыг тайылбырны кылды:

— Республикада 14-30 хар назылыг аныяк кижилер 100 муң хире. Оларның 82 хуузу көдээ черлерде, артканнары хоорайларда чурттап турар. Аныяктарның 30 хуузу спортчулар болуп турары өөрүнчүг. Ынчангаш моон-даа сонгаар спортту сайзырадып, массажыдып тургаш, ажылды экижидериниң аргалары бар.

Аныяк-өскенниң 10 хуузу — студентилер, оларның 4 хуузу сонгаар өөредилге черлеринде өөренип турар. Өөредилге болгаш спорт талазы-биле эң эки чедишкыннерлиг 29 студент база 17 спортчу ТР-ниң Чазак Даргазының стипендиязын ап турар. Аныяктарның 10 хуузу школачылар тургузуп турар. Назы четпезен уруглар комиссиязының учедунда 700 хире уруглар бүрүткеттинген.

Нарын айтырылгарның бирээзи — ажыл чок аныяктар. Чонну ажылга хаара тудар төптүң учедунда ниитизи-биле 8 муң

хире аныяктар бүрүткеттинген. Аныяк өг-бүлени чурттаар орансава-биле хандыраар сорулгалыг тускай федералдыг программа езугаар бо чылын 238-240 хире өг-бүлелерге дузалаптарының аргазын өөренип көрүп, планын тургузуп турар бис. Ылангыя көдээ суурларга ажылдаар күзелдик аныяк специалистерже кол кичээнгей угланган. Бөгүндө ажылыыстың кол угланьышкыны — мурнунда-ла кады ажылдап турган чонну ажылга хаара тудар төп, өөредилге черлери дээн чижектиг оон-даа өске хамаарылгалыг албан черлери-биле дениг ажылдаары-биле сырый харыылзаларны тударынче угланган. Маанаа немеп каар чүүл болза, ниитилелистин келир үези аныяктардан хамааржыр болганда, кижичи бүрүзү аныяк-өскенче, келир салгалыысыче кичээнгейин угландырып ажылдаары күзенчиг — деп, ол чугаалай-дыр. Чойганмаа САТ.

ХЛЕБ: ӨРТЭЭ ЧҮГЕ ӨЗЕ БЕРГЕНИЛ?

Бо хонуктарда хлеб өртээниң хенертен өскени карачал туржук, ажылчын кижичи бүрүзүнүң сагыжын дүвүредип турар. Ынчанмастың аргазы чок, чүге диге хлеб чоннуң аш-чем аймаанга бир дугаар хереглели болганда, оон өртээниң өскени чамдык өг-бүлелерниң амыдыралына нарын байдалдарны тургузуп болур. Мындыг таварылгада чон аразынга «өртектөр өзүп турар, а шалың чүге өспезил» дижиң, баажызы тывылбас айтырылгарга бола алзы бээр.

Тургустануп келген айтырыгга дорт болгаш долу харыыны дораан бээри-биле Тыва Республикада болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң ажылын харыылап турар албан чериниң ажылдакчылары-биле харылзажыры болдунмай барган. Ынчалза-даа чоннуң дүвүрелин тоомчага арттырбазы-биле Көдээ ажыл-агый яамызының чер ажылын харыылап турар килдистиң начальниги Альберт Коош-оолович ХАШЛАК-биле база Күрүнең хлеб инспекциязының даргазының оралакчызы Галина Белековна ХАЙЖОК-биле телефон дамчыштыр харылзашкаш, дараазында харыыны алган мен.

Специалистерниң чугаалап турары-биле алырга, бистиң республика бо чылын тараа рыногунуң талазы-биле сонгаар хоорайлардан кончуг хамаарылгалыг бис. Оон чылдагааны — 2003 чылдың күзүнүңдө тараа ажаалдазының үезинде дүжүдүвүс бойдус халавының уржуунга таварышканындан тараа албайн барганыыс кымга-даа билдингир болгай. Бо чылын бистиң республикада артыкшылыг тараа аймаа шуут чок. Ынчангаш бо чылын далган, тарааны Саян артындан, ылангыя Хакасиядан садып ап

турарыыс чажыт эвес. А Россияда аш-чемге ажылгаар тараа продукциязының курлавыры эвээжээн. Оон-биле чергелештир хлеб, булочка болгаш өске-даа далган аймаандан кылган чөмөрүн өртектери чоорту өзүп эгелээн.

Бир эвес бистиң боттарыыстың тараавыс турган болза, Россияда байдал чеже-даа бергедезе, боттарыыска өртектери таарыштыр тургузуп ап болурунуң аргазы турган деп, үстүндө адааным специалистер тайылбырлаан. Бо хүннерде бар далган, тарааны Саян артындан сөөртүп эккел турар. Оон кадында Хакасиядан ап турар тараавыстың шынары шоолуг-ла эвес болган. Ону сөөрткени, эккелгеш тырттырганы, тускай болбаазыратканы дээш маңаа келирге, төлээр чарылгалдар-ла хей. Тарааның бир тоннада 5000 рубль, шоодайда 570 рубль.

Амгы үеде тарааның-даа, далганнның-даа курлавыры кайы хирел, далган садып алыры эптиг бези тараа садып алыры эптиг бези дээн айтырылгарга Галина Белековна бо айтырыгны Чазакта ам-даа чугаалажып турарын дыңнаткан. Ындыг-даа болза бисте бо хүнде сайгарлыкчылар фондунда 1000 хире тонна далган курлавыры бар. Ынчангаш бир эвес садар апарза, кирип турар далганнның өртээн улгаттырбазы-биле, тараа садып алыр болза эки дээрзин ол дыңнаткан. А бо өртектөр ам келир дүжүтке чедир

өскени-биле хевээр турары магатчок.

Кызылдың мелькомбинады республикада кара чаңгыс тараа хүлээп ап турар улуг организацияыс ол-ла болгай. Оон өске 5 бичежек хемчээлдиг тараа тырттырар дээрбер бар. Оларга Чадаанада

Байбек Монгуштуң, КХЭ «Урянхай», Туранда Кураевтиң ажил-агыйы, Иван Чучевтиң С.Шойгу аттыг Балгазын бүдүрүлгези, олар боттарының тараазын тырттыргаш, чонун хлеб продуктылары-биле хандырып турар. Ынчангаш моон сонгаар бирги чергениң айтыры — Кызылдың мелькомбинаның таптыг тургускаш, ашаландырылышкын айтырыны чедимчелиг шиитпирлеттине берзе, боттарыыстың бүдүрген тараавысты Саян артыңче чорутпайн, артырып алгаш, садарын садып, далганнаарын далганнап ап турары кедилги. Ынчан далган өртээ чийк-даа болур, оон ажылчын олуттар үнер база янзы-бүрү үндүрүлгелер чийгээр болгаш күрүнеже орулга хейү-биле кирер дээрзин тайылбыр берген специалистер демдеглезин.

Чимисмаа МОНГУШ.

АЖЫЛДАРЫН ТҮҢНЭЭН

Республиканың социал-экономиктиг байдалының кол кезеэн агроулеттүр комплекси ээлеп турар. Бир-ле дугаарында кол сорулга — чурттакчы чоннуң орулгалыг дүүштүр аш-чем барааннарының өртектери шын тургузуп, оон шынарын бедидер баазаны бьжжыглаары.

Эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп турар көдээ ажыл-агыйның шупту адырлары аразында бьжжыг харылзаалыг-даа болза, адыр бүрүзү чаа чүүлдерни дилеп тывар болгаш эдип-чазары-биле ыгальш турар.

Февраль 2-де Эртем хүнүңге тураскааткан «2003 чылда кылып чоруткан эртем-шинчилел ажылдарының түңнелдерин» чугаалашкан хурал көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел ин-

ститудунга эрткен. Директорнун эртем талазы-биле оралакчызы Т.Л.Пашневаның илеткелинден 2002-2003 чылдарда эртемденнерниң кылган ажылдарына үндэзилеп, оларның аразынга

эрткен эртем-шинчилел болгаш конструктор арга-дуржулгалыг конкурстун түңнелин үндүргөн.

Аңаа шупту 15 эртем-шинчилел ажылдарын эртемденнер тус-тузунда киирген: экономика адырынга — 3, ветеринарияга — 1, мал ажыл-агыйына — 3, көдээ ажыл-агый культураларын көүдөдир талазы-биле — 3, мал чөмөнниң талазы-биле — 1, чер ажылы — 2, ногаа өстүрери — 1, ажылаттынмаан, куруг черлерини шын ажылгаарына — 1.

2002-2003 чылдарда шынарлыг, бедик деңгелге кылдынган 3 ажылды комиссия кезигүннери

Эртем неделязы чоруп турар

шилип алган. Бирги чергениң дипломун болгаш 3 муң рубль түңнүг шаңналды Мирслав Мунзукович Донгак көдээ ажыл-агый культураларын көүдөдир талазы-биле эртем ажылын кылгаш, чаалап алган. Ийги чергениң дипломун болгаш 2 муң рубль түңнүг шаңналды экономика адырынга кылган ажылы дээш Любовь Юрьевна Ададимова, үшкү чергениң диплому болгаш 1 муң рубль түңнүг акша шаңалын мал чөмөнниң талазы-биле ажылы дээш Лилия Тангытовна Монгуш олар чаалап алганынар.

Россия Академиязының көдээ ажыл-агый эртемнериниң

Сибирь салбырындан Тывада хоочуннарга 29 чыл ажыг үеде ажылдаан Тамара Егоровна Полулях, 25 чыл ажыг үеде ажылдаан Раиса Романовна Ламажап олар хамааржыр.

Бо хуралга тывыскан шаңналдарны Эртем неделязының түңнел хуралында байырлыг байдалга тыпсыры көрдүнгөн.

2004 чылда ТР-ниң аграр айтырылгарына эртем талазы-биле 70 чылынга тураскааткан конференция апрель айда, а август айда бо талазы-биле улуг байырлал болуп эртер.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Бюджет-2004

АКШАЛАНДЫРЫЫШКЫННЫ ТОДАРАТКАН

Тыва Республиканың Чазааның кожуннар болгаш хоорайлар чагыргаларының даргаларының киржилгези-биле январь 30-де калбак хуралы болуп

эрткен. Аңаа ниитизи-биле 49 айтырыгны чугаалашкан, олар шуптузу 2004 чылда инвестиция программазынга хамааржыр айтырыглар болган.

Тыва Республиканың Чазаа 2004 чылдың инвестиция программазын тургузар дээш улуг ажылды чоруткан. Чазак Даргазы федералдыг болгаш республика ямаларының, ведомстволарының, банкыларның, бюджеттен дашкаар фондларның удуртукчулары-биле хуралды 2004 чылдың январьның эгезинде эрттиргеш, орта саң-хөөнүң бүгү үндезинериниң күсели-биле республиканың экономиказынга инвестицияны эн-не долу ажылгаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Кожууннарның бюджетиниң күсели-биле инвестиция программаларын тургузар талазы-биле сорулгаларны тус чер чагыргаларының даргалары-биле чоруткан селектор хуралында тодаратканын демдеглээн.

Январь 30-де болган Чазактын калбак хуралында чамдык инвестиция программаларын ам-даа чедир ажылдап кылыры-биле сонгаарлаткан. Оларны февраль 2-де болган Чазактын ээлчег чок хуралында сайгарып көргөш, бадылаан. Ынчангаш 2004 чылда республиканың инвестиция программазы-биле ажылды дооскан. Ук документилерге Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак атты салгаш, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга

палатазынга чугаалажыры-биле кириген.

Саң-хөөнүң бүгү үндезинериниң акшазының баштайгы сан-чүрагайларын езугаар алырга, 2004 чылдың ниити инвестиция 1400 миллион рубль ажып турар. Ооң иштинде адрестиг инвестиция программазының талазы-биле республика бюджетинден хөрөңги 400 млн. рубль, республиканың тускай сорулгалыг программалар акшаландырышкыны 11,9 млн. рубль, «Россия Федерациязының девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң ылгалын кызырар» федералдыг тускай сорулгалыг программага 73,6 млн., «Көдээниң социал хөгжүлдээзи» федералдыг программага 44,06 млн., республиканың девискээр-орук фондузу—100,6 млн., банкылар чээлизи—340,8 млн. рубль болуп турар.

Инвестиция программазының хөрөңгизиниң чартындан хөйүн республиканың экономиказының боттут секторунуң хөгжүлдээзинче угландыраар. Аңаа аыш-чөм, ыяш болбаазырадыр улутпунуң, тудуг материалдар, орук тудуунуң, көдээ ажыл-агыйның, харылзааның, агаар транспортуң, энергетиканың

бүдүрүлгелериниң объектилери хамааржыр. Ол ышкаш «Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраар» федералдыг программаны амыдырылга боттандыраарынче, чуртталга-коммунал ажыл-агыйың хөгжүдеринче кичээнегейни салган. Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонду тургузарыңга 20 млн. рубль көрдүнгөн.

Инвестиция программазының төлевилелин сайгарып турда, чамдык кожуннарның удуртукчулары көдээни сайзырадырынче инвестиция хөрөңгизин эвээшти берген. Кызылга хөйүн тускайлаан деп хомудалын илереткен. Инвестиция акшазын кижги бүрүзүңе онааштыр санап көөрге, дыка хөй кожуннарны найысылалдан хөй болган.

Ш.Д.Ооржак чугаалашкан айтырыгның түңнелин үндүрүп тура, 2004 чылдың инвестиция программазы республиканың экономиказының бүгү адырларын хөгжүдеринче болгаш социал адырны моон сонгаар быжыглаарынче угланган чугула документ болурун демдеглээн. Ону чедишкенин күүсөдир дээш бүдүрүкчүлүг ажылдаары кол сорулга болурун айткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ДУВҮРЭЭЗИН ЧОК

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Дугароол Шожал-Даржаевич Хертектиң дорт айтыгышкыны-биле дарганың оракакчылары болгаш кожууннуң тускай эртемниг мал, кижги эмчилери эрткен неделяда база катап ырак-узак черлерде чурттап турар малчыннарже ээлчеглиг үнүшкүннү эгелээн. Оларның кол сорулгазы – малчыннарның болгаш тус черде чурттап чоруур кырган пенсионер кижилериниң кандыг чурттап, ажылдап турарын хынаары, оларга эм-таң болгаш эмчи дузаның чедирери база өске-даа ачы-дуза чедирилгелериниң айтырыгларын шийтирилээри.

Кожуун чагырга даргазының экономика талазы-биле оракакчызы Василий Донгакович Байдос болгаш мал аарыгларыңга удур демисел чорудар станцияны элмизи Байлак Далаевна Шыырап болгаш ук одуругларның автору СББЖ-ниң чолаачызы Борис Допчаевич Соянның «УАЗ-31512» маркалыг машиназынга олурупкаш, Хараган-Кара-Шуйлар, Ак-Хем кайы сен дээш хаптывыс. Орук ара Шуйнуң суму чагырыкчызы Алексей Хертекти болгаш фельдшер Ольга Салчак оларны ап алдывыс. Орукка халдып олурувуста, таваржып келген, бичии шанакта аыш-чөмин сөөрткен, чүгүнүң аары-даа аажок, аныяк кысты машинавыска олуртуп алгаш, аалыңга чедирип кагдывыс.

Кадат чок болза, чаза согар бөрүлөр бо – джилип орав чордулар.

Даартазында Бай-Тал болгаш Кызыл-Дагның малчыннар эргип кезээни бис. Бай-Талдың Көк-Шатта кыштап чыдар Эрелчин Борбак-оолдуң 248 баш төрүүр хоюнун 100-ү төрээн, улуг хорамча чок. Хойлары тарыттынмаан болгаш кодурулап эгелээн. Суг сөөртүп машина чок болганындан Хемчиктен доштап ижип турар. Мал чылгаар дуска база-ла бергедеп турар. Улуг-Ховуда ТР-ниң алдарлыг малчыны Анна Эзер-оолдун 224 баш төрүүр хоюнун 100-ү төрээни, хураганары онча-менди. Хар улуг болгаш малдың даваннары тастап эгелээн. А Роза кагдывыс.

Кыштаглаашкын

Баштай-ла Ак-Хемниң Дүвүрөңчиг-Каыт деп черде чурттап орав Кара-сал Тактын аалыңга бардывыс. Хоочун малчынның 120 төрүүр хоюнун чартык кезини оолдапкан, хураганнары онча-менди. А 130 баш өшкүлериңиң оолдаары элек. Инектерниң ийизи төрүпкен, бызаалары менди, кырганнар оларын саап ижип овары магалыг. Дараазында ол-ла Ак-Хемде чурттап орав, бодунуң үезинде «Мурнакчы» совхозтуң алдарлыг малчыннары чоран Сүрүн-оол Кызыл-оол, Андрей Салчак оларның аал-ораныңа четтивис. Малчыннарның малдапканы хүр, хойлары оолдап эгелей берген. Мал чеми четчир. Эм-таң, чылгаар дузура, коду амдыыңа чылда чок. Эки кыштап олурар улус болду.

Орус-оолдуң коданында төрүүр 270 хойнуң 20-и төрээни, хойларның база-ла дуогулары тастап, аксы кемдип турар. 2003 чылда Наадымга чемпион болган аныяк малчыныыс Биче-оол Чойганның төрүүр хоюнун чартык кезини оолдапкан, чаш хураганнар хүр-менди. Хар улуг, хойларының дуогулары тастап эгелээни.

Кезип чоруувуска, кожуунда кадарчыларның ниити байдалы эки-дир. Төрээн хойларның хураганнары онча-менди доругуп турар. Кодур чок. Специалистер доктаамал кээр турар, сизен-ширбилии четчир. Ырак-узак черлерде пенсионерлерниң багай эвес чурттап оравларын карак-биле көрдүвүс. Чүтле каяа-даа баарывыска бөрү дугайында чугаа үзүлбээн. Ооң хөмчөөн дарый алыры чугула боор.

Шуй иштиң өрү чүткүдүп үнүп оварывыска, орук кадыр, берге болгаш хар улуг. Ниитизи-биле бо чылдын кожуунуң девискээринде хар улуг дүшкөн. Шуйнуң Өртең-Өдөкте Баык-кыс Дардашовна Ооржак болгаш Куржааңгы деп сын бажында чурттап олурар Сендеңмаа Дары-Хөөевна Хертек оларның аалыңга кирип, соокка чоран улус сүттүг шайын аартадывыс. А Кадыр-Каыт чыдар Алдын-оол Калзач-оолович Хертектиң аалыңга шуут чадаг четтивис. Ынаар машина-балгат утлавыс, хая-даштыг кадыр сын.

Кара-Хөлде хар бо кыжын кончуг кылын дүшкөн. Ынчангаш-даа бөгүн ында байдал чүгээр ажырбас. Чагырга даргазының оракакчызы Александр Сүте-Маадыр баштаан бүдүн бригада ында ажылдап турар. Олар Барын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарже чоруп тургаш, мал чеми тып, Кара-Хөлче дүнхүн чок сөөртүп чедирип турар. А тускай эртемниглер малчын коданнарда дежурнылап, харны далбылап турар дээш, өске-даа ажылдар кылдынып турар. Ынчангаш Кара-Хөлде улуг дүвүрээзин амдызында болбай турарын демдегледем.

Устүнде адаанывыс кыштагларда колдуу кырган пенсионерлер хузуңда малың малдап, ал-боттары кадык-шыырак, азыраан малы хүр-менди, бай-байлак чурттап орав. Оларга ажы-төлү дузалажып турарыңдан ангыда, Шуй суму чагырга чериниң ажилдакчылары, мал болгаш кижги эмчилери доктаамал барып турарың улуг өөрүшкү-маңнай-биле хөөредилер. Тус черде бөрүлөр көвүдээни: — Үргүлчү кадарып турар бол-

Ындыг яңылыг Бай-Тайганың малчыннары бо чылдын багай эвес кыштаглаашкыны эртип турар. Оларның амыдырал-чуртталгазының кажангызыңдан-даа экижип овары кижиңиң сагыш-сеткилин чырыдып, өөртүп келир чоран. Ол эки-дир! Сарыг-оол САЛЧАК. Бай-Тайга кожуун.

ИЙИГИ НОМЧУЛГАГА УТКУШТУР

2004 чылдың республика бюджетинге белеткел кайы хире чоруп турар дээрзин Тываның журналистери февраль 3-те ТР-ниң Улуг Хуралыга болуп эрткен ужуражылгандан билип алыр аргалыг болганнар. Массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М. Оюн, ооң оракакчылары В.Г. Вальков, Б.К. Балчий-оол болгаш депутаттар А.П. Дамба-Хуурак, С.В. Сафрин чугаалашкан.

В.Оюнуң бодалы-биле алырга, чунуң-даа муруңда материалдыг бүдүрүлгени сайзырадыр, хоорайларның болгаш кожууннарның хөгжүлдээзиниң үр хуусаалыг программазын тургускаш, оларның боттут экономиказынче инвестицияны кирери бооп турар. В.Вальков Хоойлужудулга пала-

тазынче кээп турар делеглерни болгаш кий-гырыгларны депутаттар ажылдап кылып турар деп чугаалаан. Б.Балчий-оол республиканың инвестиция программазының чугулазын демдеглээн. А.Дамба-Хуурак бюджет белеткелниң узамдыгыш турарыңга доктаагаш, ону шийтирилээри хүннүң чугула айтырыы болуп турар дээрзин сагындырган. С.Сафрин: «Депутаттарның бюджетте эдилгелер кылып турарыңда коргунчуг чүү-даа чок» деп чугаалааш, Чазак биле Улуг Хуралдың кады демниг ажылдажылгазынга бүзүрелин илгергейтээн.

Республика бюджетиниң ийиги номчулганы бо айның 6-да эртер. Кайы-даа тала ынчан чөптүг шийтирени үндүрер боор дээрзинге идегеп каалыңар. Бистиң корр.

Тайылыбыр орнунга

Бюджет хүлээп алыр санында-ла депутаттарның талазындан ыяап-ла чидилгенишиң үндүрери чаңчыл апарган. Бо чылдын олар ТР-ниң Чазаа инвестиция программаларын бириг номчулгада чара тайылыбыр чокка ниити түңнер-биле киригени дээш кол «кадалган». Хоойлу езугаар бюджеттин баштайгы номчулганында ниити угланышкыңнарны, ниити сан-түннерни кирип болур. Ында билдинмес чүве чок. Ынчалза-даа Хоойлужудулга палатазының (ХП) январь 22-де сессиязынга чамдык депутаттар бюджетти көөрүн аткаарладыр дээш дыка кызыккан. Оларның ыңдыг өжөшөк чүткүлүн Чазак анаа көрүп олурар эвес. Ийиги номчулгада ол-ла хөөн-биле бюджетти саададып туруп алыр болза, акшаландырышкыңна нарыдаашкын туруп болуру тодаргай. Чылдың эгезинде 12-ниң бир кезини-биле акшаланып чурттаар апаар. Ынчангаш ХП-ниң депутаттарын билчилгеже кыйгырар ужуруга таварышкан.

парлалга конференциязы-даа ХП-ниң кады ажылдажылгаже чоокшулавайн турарын бадыткаан. Депутаттарның солунда материалыңга Чазактын парлапга албаныңың ажылдакчызының берген тайылыбырын таптыг номчувайн-даа, ону чүтле халдаашкын кылдыр көргөни таарымчалыг эвес. Угунда ук тайылбырда ХП-ниң хомудалдыг негелделериниң шуптузунга харыы бердинген. Өске-даа материалдарга депутаттарның негелделеринге болгаш шүгүмчүлелдеринге хамаарыштыр катап-катап тайылыбырларны берген.

Парлалга конференциязы эрттиргеш, ХП-ниң даргазы В.Оюн, В.Вальков, Б.Балчий-оол, А.Дамба-Хуурак, С.Сафрин бюджеттин бириг номчулганында чугаалап турган ол-ла хомудалдарын катаптаан. Депутаттарның талазындан өске кадамдыр багай чаңчылы база бар хире. Бюджет дээрже — кол саң-хөө хоойлузу. Ону саң-хөө конституциязы депкеш, ынаар чаңгыс-даа эдилге, өскерилге кирибес деп чүве каяа турар боор ийик.

Амыдырал хүн бүрүде уламчылап турар, а акшаландырышкын база амыдырал ышкаш, үе-биле кады шимчеп, өскерилип турар. Чижээ, кандыг-бир дөстен акша тыптып келген болза, ону бюджетке канчап немелде кылдыр кирибизил. Азы манавайн байдалда чарыгдал кылгыры негеттине бергенде, ону база бюджетке өскерти көөр апаар. Ынчангаш бюджетке шуут-ла дегбезин деп негелде амыдыралга дүүшпес. Спикер В.Оюн боду Чазакка ажыл-

давайн турган эвес, ыңдыг байдалдарны канчап ыңдыг дораан уттулкан кижги боор. В.Вальков, Б.Балчий-оол база-ла күүсекчи эрге-чагыргадан, харын-даа ооң дузазы-биле депутаттай бергенер. Ажыл-агыйны хол-биле тудуп кылыры депутат бедигээштен шүгүмчүлээринге көөрдө, оранчок берге деп чүвени олар билер турбуже. Ынчалза-даа депутаттай бергеш, боттарының сонугралдарыңга дүүштур туруштарың өскерттипкен. Мында ыңдыгла кайгамчык чүве чок, чүте дээрже олар дараазында база депутат болукасаарлар, сонугкчуларыңга берипкен аксы-сөзү база бар болгай.

Кымың-даа сонугралдары бар. Кижги бүрүзү бодунуң сонугралдарыңга четтирип алгаш, ниити ажыл-херекти хууда олча-ажыктын туружундан көөр болза, ужу-бажы билдинмес байдал тургустунуп болур. Чазак-даа, депутаттар-даа хоойлу езугаар ажылдаар ужурулуг. Үе-хуусаазында бюджетти Саң-хөө ямызы белеткеп бээрже база-ла көрдүнгөн үе-хуусаазында парламент ону бадылап бээр. Ынчангаш бюджет хүлээп алырда, кол-ла удуртулга болдулар чүүл – билчилге. Бюджет дугайында хоойлу ышкаш нарын документиге айтырыглар чүге тургустунмас боор ийик. Ол бүгүнү кады ажылдажылганың дузазы-биле шийтирлеп, тодаранып алырында нарын чүве чок. Ынчангаш бюджеттиң ийиги номчулганында Чазактың даа, ХП-ниң депутаттарының-даа талазындан билчишиңиң байдалы тургустунарыңга идегел улуг.

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын күжүн чидирген деп санаарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Кызыл хоорай, 2004 чылдың январь 28, № 75

Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1. Тыва Республиканың Чазааның дараазында доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар: 1994 чылдың март 28-те хүлээп алган №85 "Тыва Республикада черлерни ажылгалыгга болгаш камгалалыгга күрүнэ контролон боттандырыының чурумунун дугайында дүрүмнү бадыйлаарының дугайында";

1994 чылдың апрель 22-де хүлээп алган №142 "Бүдүрүлгелер аразында санажылгаларның акцепт чок хевириниң дугайында";

1994 чылдың апрель 22-де хүлээп алган № 144 "Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунун Тыва Республика талазы-биле регионалдыг салбырын тургузарының дугайында";

1994 чылдың июнь 20-де хүлээп алган № 229 "Аш-чем барааннарының чамдык хевирлерин садып-саарар чурумунун, үүрмектеп садар садыг бүдүрүлгелериниң ажылының чижек планының дугайында болгаш биче үүрмек садыг четкизиниң ажылыгга кол негелдериниң дугайында";

1994 чылдың сентябрь 30-де хүлээп алган № 419 "Күрүнэ бүдүрүлгелерин реформалаарының дугайында";

1995 чылдың февраль 14-те хүлээп алган № 44 "Күрүнениң нотариалдыг контораларын ажыдарының болгаш Тыва Республикага күрүнэ нотариустарының албан-дужаалынын бадыйлаарының дугайында";

1995 чылдың март 2-де хүлээп алган № 62 "Бухгалтер (саң-хөө) отчеттуу чылдың-на ыялыга аудитор хыналдага онаажыр экономиктиг субъектилерниң кол үнел барымдааларының (көргүзүлгөр системанының) дугайында";

1995 чылдың апрель 14-те хүлээп алган № 146 "Шыдалшынек чок чорук (буураашкын) дугайында херектер талазы-биле Федералдыг эргелелдин Тыва Республикада девискээр агенттелиниң бухгалтер отчеттар кириериниң дугайында";

1995 чылдың август 16-да хүлээп алган № 451 "Тыва Республиканың хамаатыларыга чурттаар оран-сава тударынга азы садып алырынга эгидилге чок субсидияларны бээриниң чурумунун дугайында";

1995 чылдың сентябрь 22-де хүлээп алган №568 "Тус чер үндүрүлгелерин тыртар чурумунун дугайында дүрүмнери бадыйлаарының дугайында";

1996 чылдың март 15-те хүлээп алган №100 "Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнэ комитетиниң күрүнэ заказниктерин федералдыг өнчүге дамчы-

дарының дугайында";

1996 чылдың август 1-де хүлээп алган №336 "Тыва Республиканың үнелиг металлдар болгаш үнелиг даштар фондузунче дамчыдып берген алдының өртөөн бюджетче төлевирлер-биле удур-дедир санаарының чурумунун дугайында";

1996 чылдың август 1-де хүлээп алган № 350 "Кызылдың бажың тудар комбинадының бүдүрүлгө күчүлериң кадагалап арттырырының болгаш оң ажыл-чорудулгазын кезик-чамдыктап катап тургузарының талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында";

1996 чылдың сентябрь 9-та хүлээп алган №414 "Автомобиль транспорту-биле пассажирлер сөөртүлгезин (чурттар аразынын санавака), а ол ышкаш автомобиль оруктарын болгаш орук дериглерин (Федералдыындан аңгыда) тудар, эде кылып, септээр болгаш ажаап-тежээр талазы-биле ажыл-чорудулганы лицензилаар дугайында дүрүмнү бадыйлаарының дугайында";

1997 чылдың март 31-де хүлээп алган № 130 "Ажыктыг казымал байлактар тывыжын чорудар эрге дээш доктаамал төлевирлерниң хемчээлиниң дугайында";

1997 чылдың ноябрь 17-де хүлээп алган № 558 "Онза байдалдардан камгалал адырынга Тыва Республиканың чурттакчы чонун белеткээриниң чурумунун дугайында";

1997 чылдың ноябрь 28-те хүлээп алган № 595 "Тыва Республикада даштыкыдан инвестициялыг бүдүрүлгелерин күрүнэ бүрүткелиниң дугайында";

1997 чылдың ноябрь 28-те хүлээп алган № 595 "Тыва Республикада даштыкыдан инвестициялыг бүдүрүлгелерин күрүнэ бүрүткелиниң дугайында";

1998 чылдың апрель 1-де хүлээп алган №165 "Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүнэ албанының Тыва Республика талазы-биле Департаментизиниң айтырыглары";

1998 чылдың апрель 1-де хүлээп алган № 167 "Тыва Республиканың Чер курлавырлары болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүнэ комитетиниң дүрүмнү бадыйлаар дугайында";

1998 чылдың апрель 1-де хүлээп алган № 168 "Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының эртем-шинчилел институттарына, төпттеринге, эмнелге-профилактика албан черлеринге аарыг кижилерни эмчи сүмезин болгаш эмнээш-кин алырынга чөпшээржилгениң болгаш чорудууш-куннун чурумунун дугайында дүрүмнү бадыйлаар дугайында";

1998 чылдың апрель 7-де хүлээп алган №175 "Тыва Республиканың Чазааның чанында Республиканың хөгжүлдө фондузунун дугайында";

2000 чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган № 1102 "Тыва Республиканың эрге-хоойлу актыларының албан езулуг үндүрүлгезиниң дугайында";

2. Бо доктаал ону албан езузу-биле парлаан хүнден тура күштүт болуп кирер.

ДЫЛДЫҢ АРЫЫ ДЭЭШ

Эртемни амыдыралче, материалдыг бүдүрүлгениң тургузукчуларынче чоокшуладыр сорулгалыг Чарлыкты РФ-тин Президентизи В.В. Путин 1995 чылда үндүрген.

Баштайгы чылдарда оң күсөлдөзи колдуу ужуражышкыннар, эртем байырлалдары янылыг эрткегилезен. Сөөлгү чылдарда чоннуң эртемге хамаарылгалары бир тускайланган. Бир дугаарында, үстүкү класстың школачылары, сургуул, студент назынныглар езулуг эртемниң эге базымнарын сонургап, ону "хол-биле тудуп" турар. Ийиде, ажыл-ишчи бөдүүн кижилерниң эрге-ажыктарын хандырыынче, рынок ниитилелин тудуп тургузарынче эртемниң ажык-дузазын мөөнү-биле углаарын көдээ чурттакчылар, оларның аразында "кашты көрүп—кажарааннар, хөйну көрүп—көгөрээннер" шуут-ла негей берген. Ук байдалдар бистин республикада база бир дөмей.

Тываның эртемденнери ол дугайын демдеглеп турар.

Россияның Эртемнер академиязының Бойдус курлавырларын комплекстиг шинчилээриниң Тывада институтунун директору В.И. Лебедевтин организаптап чорутканы бөлүк эртем ажылдакчылары бо неделяда Кызыл кожуунун чону-биле сырый харылзааларны туткан. Кол сорулга болза — элээди болгаш аныяк салгалдың төлээлериниң эртемге сонургалын оттурары.

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту эртем-практиктиг ажык конференцияны дүүн Бай-Хаакка эрттирген. Тыва дыл болгаш чогаал башкылары оң ажылыгга киришкен. "Тыва дыл кичээлде-

риниң шынарын экижидериниң аргалары", "Тыва дыл килдизиниң эрткен үези болгаш амгы үеде байдалы", "Аас чогаал килдизиниң ажыл-чорудулгазы", "Тыва литературада чаа чогаалдар", "Тыва чогаалдар дугайында демдеглелдер" болгаш "А.Д. Арапчорнуң чогаадкчы ажыл-ижки" илеткелдерни эртем ажылдакчылары аңаа номчаан. Улустун башкызы К.Б. Март-оол, П.С. Серен, М.Б. Кунгаа, У.А. Донгак, В.С. Салчак, К.М. А. Симчит, Ш.А. Монгуш оларның номчаан илеткелдерин эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери сонургал болгаш таарзынышкын-биле дыңнаан.

Чиңгине тыва дыл кырынга бо чижектиг конференцияларны республиканың кайы-даа булуңнарында манап турарының дугайын тыва дыл болгаш чогаал башкылары улуг күзел-биле демдеглээ.

Бадыйдай НАРАДЫ.

ӨВҮРЖҮЛЕРНИҢ ҮНЭЛЛИ

Өвүр кожуун чагыргазының 2003 чылда кылып чоруткан ажылының отчету-биле бүгү суурларның чурттакчы чону өбүле аайы-биле таньжып, аңаа хамаарыштыр санал-оналдарын кожуунда алды сумунун ажылчы чон хуралынга бергилезен. Ниитизи-биле кожуун чагыргазының ажылының отчетун сайгарарына чон кончук идепкейлиг киришкен. "Өвүрнүн судалы" солунга чыл эгезинде отчетту парлааш, өреге бүрүзүнге чедиштир улеп тараткан турган. Сумуларга ужуражылга хуралдарына кожуунун чагырга даргазы А.С.Куулар кыска дыңнадыг кылырга-ла, чурттакчы чоннуң айтырыгларына хамаарылгалыг удуртукчулар делгеренгей харыыларны берип турган. Солунга парлаан отчет-биле чон таньш болгаш, хуралдар шалып, ажыл-ишчи байдалга эртип турган.

Чоннуң берген саналдары, сүмелери, шүтүмчүлелдери амгы үениң негелделеринге дүүшкөк, утка-шынары ханы болуп турганын демдегледип, олар моон соңгаар ажыл-ишти шын, дээштиг кылдыр чорударына салдарны чедирер дээрзин айтыры чугула. Ниитизи-биле кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнде, социал адырларда өзүлдө барын өвүржүлөр сеткил ханышкыны-биле демдеглээ.

Оон-биле чергелештир санал берген улус четпестерге, чедир кылдынмаан, шийтпирлеттин-мейн турар айтырыгларга доктааган. Көдээ суур бүрүзүнде чурттакчы чонну сайгарлыкчы ажылдарже хаара тударын, оларга 2004 чылда акша-хөреңги-биле дузалаарын, хуу ажыл-херекти эгелеп алырынга деткимче көргүзерин чугулага көргөн. Кижилерге херектиг, ажыктыг, кожуун бюджетинче орулга кирир биче бүдүрүлгелер херек Сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы тус черниң онзагай байдалдарының аайы-биле таарымчалыг кылдыр чорудары бир кол айтырыг болуп турарын кожуун чагыргазының даргазы айтып,

2004 чылда биче сайгарлыкчы чорукту бүгү талалыг деткирин аазаан.

Кожуунун чону шаг-шаандан бээр мал ажылындан салдынмай, эки чурттап чораанын Солчур сумузунун чурттакчызы, күш-ажылдың хоочуну Б.К.Монгуш чугаазынга айткан. Бир эвес мал-маган чок болза, тыва чоннун, өвүржүлериң амыдырал-чурттаары берге. Чер-чурттаа ыңчаар чаяаттырган. Ынчангаш 2004 чылда чоннуң социал амыдыралын экижидери-биле амыдыралы эң-не чегей өг-бүлелерни малдандырап углаанышкынны чонга саналдаан. Эмин эрттир азырадыкчы хөөнүг, чүве "эккел-эккел" дээр улуска эвес, а ажыл-биле аргастанып, бут кырынга туруп кээрин күзүн улуска дузалаары көрдүнгөн. Оларны боттары боттары хандыртынарынга, огород база мал

Көдүртүнген бир чугула айтырыг чунар-бажың айтырыгы болган. Аңаа хамаарыштыр коммунал ажыл-агый чериниң даргазы М.А.Кошкар-оол Хандагайтыда чунар-бажыңны ажыл-дадырының хуусаазын чонга чарлап, аазаашкыны кылган. База бир кол айтырыг — көдээде корум-чурум болгаш оор чорук-биле демисел болуп турарын ужуражылгалар бадыйтаан. Барла аргаларны ажыглап тургаш, суму бүрүзүнде тургустунган комиссиялар-биле ажылды чорударын иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары хүлээнип алган. Оон ыңай аныяктарже сагыш салырының, оларны ажылга тургузарының, кижиниң сагыш-сеткил культуразы-

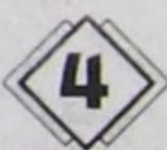
ның дыштаныгызының айтырыглары сумуларга көдүртүнгөн. Чижээлээрге, Саглыда аныяктарның күжү-биле бильярд, теннис залы ажыдар деп турарын, аңаа дериг-херексел садып алырынга бичии дузаламчы херегин чурттакчылар саналдаан. Кожуун чагыргазының даргазы аныяктарның октаттыг бажыңны боттарының күжү-биле дыштанылга төү кылып алыр деп турарын демдеглээш, деткирин аазааш, үр болбаанда он муң рубль дузаламчыны көргүскөн.

Кожуун чагыргазының отчету-биле таньышкаш, чон өске-даа айтырыгларны көдүрүп, оларже кичээнгей салып, 2004 чылда чугулап көөрүн саналдаан. Чон-биле ужуражылгалар түннелинде суму бүрүзүнге кожуун чагыргазының 2003 чылдың март айда үнген №38 доктаалын барымдаалап, шылгарааннарны илереткен. Ужуражылга хуралдарына кылган отчет түннелдери-биле кожуун чагыргазының даргазы, аппарат ажылдакчылары, килдистер, эргелелдер, комитеттер удуртукчулары-биле тус-тузунда чугааларны кылып, ажылының сайгарылгазын чорудуп, 2004 чылда оларның кол кылып ажылдарын тодараткан, шуптузунга даалгаларны берген. Ылаңгыя ТАР-ның Россияның составына эки тура-биле бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайны тургустунганының 90 чылын байырлаарына белеткел ажылдарына суму, албан организация, өг-бүле бүрүзү идепкейлиг киржирин айткан.

2003 чылда Өвүр кожуун чагыргазы социал экономиканы хөгжүдөр талазы-биле эвээш эвес боттуг ажыл-херекти кылып чорутканының түннелинде, 6 сумунун чурттакчылары оң ажылыга хамаарыштыр шупту "эки" деп үнелелди берген.

Николай КУУЛАР,
"Өвүрнүн судалы" солунун редактору.

**Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы,
Тыва Республиканың Чазак Даргазының хүлээлгелериниң күүседикчизи Ш. КАРА-ООЛ.**

Улуг Хуралдың палаталарында

Тываның 60 чылынга уткуштур

БАШ БУРУНГААР ЧУГААЛАЖЫЛГА

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы 2004 чылда республика бюджетиниң төлөвилелин ийги номчулгага белеткеп, чугаалажып турар үеде Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазы республиканың кол саң-хөө документизи-биле таныжылганы эгелээ.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттарына Кызыл хоорайдан сонгуткан, мында чурттап турарлар-биле 2004 чылдың республика бюджетиниң төлөвилелин талазы-биле ажык чугааны январь 29-та эрттирген. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының сайыдының орадакчызы М.К.Нурсат, Экономика яамызының сайыдының орадакчызы Г.Ф.Балакина 2004 чылда республика бюджетиниң кол-кол сан-чуралайларын, угланышыктарын оларга таныштырган.

Депутаттар бюджеттиң төлөвилелинге хамаарыштыр боттарының саналдарын болгаш күзелдерин чугаалааннар. Депутат башкылар хоорайның школаларының өөреникчилериниң саны көвүдээнинден сыңышпастан, ыңчангаш инвестиция программасынга "Южный" микрорайонга школыны, №15, №8 школаларга эге школаларны тудар айтырыгны көдүргөннер. Ол ышкаш социал ужур-дузалыг объектилерни, биче сайгарлыкчы чорукту деткирин акшаландырырын чугулага көргөннер.

Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак, оң орадакчызы Н.С.Германова, комитеттер даргалары кожууннарже сургакчылап үнер, кожууннарда Төлээлекчилер палатазының депутаттарына бюджеттин төлөвилелин таныштырар. Республика бюджетиниң салым-чолу кижиге бүрүзүнүң эки амыдырап-чурттаарына салдарны чедирер. Ону дүрген хулээп алыры бо хүнде кол айтырыг болур. Бир эвес ону саададыр болза, эрткен чылдың чарыгдалдарының деңнелин кызырган акшазы-биле чурттаар апаар бис.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының парлаан албаны.

Хоойлужудулга палатазында

ЧӨПТҮГ НЕГЕЛДЕЛЕРНИ КЫЛГАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының дөрткү сессиязының бирги хуралы январь 21-ден 23-ке чедир үш хүн дургузунда уламчылаан. Хүн чурумунга нийтизи-биле көрдүгөн 31 айтырыгның иштинден республиканың 2004 чылда социал-экономика хөгжүдээзиниң баш бурунгаар санаашкынарның прогнозунуң болгаш 2004 чылда республика бюджетиниң дугайында айтырыглар кол черни ээлээ. Айтырыгның чиди-биле тургустунуп келгениниң чылдаганнарның дугайында кыска тайылбырны Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий ОЮН берген:

— Тыва Республиканың бюджетиниң төлөвилелин кириериниң, ону сайгарынын болгаш бадылаарынын дугайында хоойлуда Чазактын талазындан кириер турар ужурлуг документтерини айтырган. Бо удаа олар четче эвес болган. Ынчангаш сессия бетинде комитеттерге сайгарылга үезинде бюджет хоойлузунуң бир кол кезин болур адресстиг инвестиция программаны январь 20-ге чедир кириерин дилээп бис. Ынчалза-даа январь 21-ге чедир программаның допчулалын кирибээ. Сессия ажылының дараазында хүннеринде кириер боор дээн манаашкынар хилис болган. Адресстиг инвестиция программаны бюджеттиң бир кол кезин тургузуп турар бол-

ганда, депутаттар чөптүг негелдени кылган. Бирээде ол. Ийде, Тыва Республиканың Саналга палатазының 2004 чылда бюджет төлөвилелин анализтеп көргөн соонда үндүргөн түңнелдерин езуугаар бюджеттиң орулгалыг кезин 54,6 млн. рубль чедир ам-даа улгатырып болур айтырыгны тургускан. Чүге дээрже бюджеттиң ниити параметрлерин бирги номчулгада бадылаар ужурлуг. Айтырган түңчүдөн тургустунуп турарыл дээрже, бирээде, каш чыл бурунгаар республиканың алдын курлавыры саттынганының түңнелинде кирген 30 млн. рубль түңүн бюджеттиң орулгалыг кезинде көрдүгөн турары албан дээрзин Саналга палатазы айтырган. База

бир 20 млн. рубльди хуужудулга көрдүгөн күрүнө өңчүзүнүң өртөөн оң езулуг үнелин езуугаар тургускаш, кирип ап болур. Ынчалдыр "Саян" универмага, макарон, дааранылга фабрикалары, "ТВЦ" садыг комплекзи дээн ышкаш объектилерни оларның езулуг өртөөндөн аржаок эвээш кылдыр үнелээп болуп турар. Артка 4 млн. рубльди чедир санаваан үндүргүлдерден кирип ап болур.

Үстүнде айтканым байдалдарга даянып алгаш, депутаттар сессияның ажылын бир неделя чедир узаткаш, айтырыгларны тодарадыр дугайында арганы көрүп турган. Ынчалза-даа Чазактын талазындан тургустунуп келген айтырыгларны ийги номчулуга чедир тодарадырын бузуреткен соонда депутаттар бюджет төлөвилелин бирги номчулгада хулээп алган. Ийги номчулганың иштинде депутаттар сонгулда округтарына чедип, тус-тус черлерниң активтери-биле ужурашканы, шыңгыы ажылды чорударын база планнап турар.

Чечена БУЛЬТОВА.

Дүвүрел-биле

ОВААРЫМЧАЛЫГ! ХОРАЛЫГ ОЙНААРАКТАР

■ ТР-ниң Курсанэпидхайгаарал төвү ону кичээнгеде алган

Тыва Республиканың курсанэпидхайгаарал төвүнге Москвада РФ-тиң кол санитар эмчизи Г.Г. Онищенкодан дүвүрениң медээ келген. Москва хоорайга "Красный восторг" КХН деп бүдүрүлгениң үндүрүп турганы "Соок-Ирей", "Чүрек" дээн чижектиг чымчак ойнаарактар садып ап турган кижилерниң хоралыг мөңгүн суу-биле былчашканының дугайында кириген комудалы-биле ында санэпидхайгаарал төвү ук хамаатыларның эккелгени болгаш "Ананас тойс" ХАН-ның (хааглыг акционер ниитилел) складында садары-биле шыгжаттынганы ойнаарактарны хынаан. Шынап-ла, хынаттынганы ойнаарактардан мөңгүн суунуң хоралыг бусталышыккыны илереттинген.

Хынамчалыг шинчилелдерден илереттингени болза, ук ойнаарактарда мөңгүн суунуң чоралыг шынары 10-дан 30 катап көвүдээн болган. Ол складка "Красный восторг" ААН-ниң болгаш чамдык кыдат фирмаларның бүдүргенин көргүзүп турар маркировкаларлыг ойнаарактар шыгжаттынып, садыг-саарылгаже үнүп турган. "Ананас тойс" ХАН-ның складындан дыка хей ойнаарактарны мөөңнеп

садып алып саарлыкчылар садып ап, РФ-тиң дыка хей субъектилеринче тараткан бооп турар. Ол бүгүгө үндезилээш, РФ-тиң кол санитар эмчизи Г.Г. Онищенко чер-черлерде санэпидхайгаарал төптөринге ында саттынып турар ойнаарактарны хынап, лабораторлуг шинчилелдерни эрттирерин дааскан. Ол дүвүрениң дындагыны алгаш, ТР-ниң курсанэпидхайгаарал төвүнүң санитар эмчители республикада ойнаарактар садып турар садыгларны шуптузун хынаан. Москвада "Ананас тойс" ХАН-дан ойнаарактар мөөңнеп садып ап турар 52 биче бүдүрүлгелер илереттинген. Хоралыг мөңгүн суу былчашкан ойнаарактар республиканың садыгларындан илереттинген. Ынчалза-даа эмчилерни мындыг чүүл дүвүредип турар: хоралыг ойнаарактар садыгларда чок-даа болза, Москва чораан чамдык кижилер ону боттары садып ап, бажыңнарынга эккел болур. Ынчангаш аңаа үндезилеп, ТР-ниң күрүнениң кол санитар эмчизи Любовь Маадыр-ооловна Ооржак "Чоннун санитар-эпидемиологтуг чагаай чоруунуң дугайында" деп федералдыг хоойлузун амыдыралга боттандылары-

биле №14 дужаалды үндүргөн. Ында республиканың тус-тус кожууннарында санэпидхайгаарал албаннарының кол санитар эмчилеринге ойнаарактар садып турар садыгларны доктаамал хайгааралга алырын, бир эвес каразынчыг ойнаарактар таварышса, оң саарылганын соксадып хынадыры-биле оларны санитар-эпидемиологтуг албанын Кызылда төп лабораториязынче чорударын айтыкан. Курсанэпидхайгаарал төвүнүң гигиена салбырының эргелекчизи Л.Д. Демчикке эккелген ойнаарактарны шинчилээр хемчеглерни алырын, ук дужаалдың күселдезин хынаарын санэпидхайгаарал төвүнүң кол эмчизиниң орадакчызы О.Д. Ховалыгга дааскан. Ынчангаш чоокку үелерде Москва чорааш, ында садыглардан ойнаарактар садып ап, бажыңнарынга эккелген хамаатылар оларын курсанэпидхайгаарал төвүнде лабораторияга хынадыры эргекчөк чугула. Оон башка ойнаарактарда хоралыг мөңгүн суу бичини чаштарның болгаш улуг-даа кижилерниң кадкышылыгы аар уржуктарны чедирип болур.

Борис ОНДАР.

ЭЛ-ХОЛ, ЭШ-КОШТУГДА

Юбилейлиг 2004 чылдың бирги айы адакталып ор. Өг хоорайжыгажының делгелгези байырлалдың онза-чараш көрүлдеси болур. Малының бажы дагын немежи оор сумуларлыг кожууннар өглерин, Тожу болгаш Тере-Хөл тосчадырларын делгелтер. Кымың оран-савазы мал одарын эдерип көжеринге эң эптиг болгаш таарымчалыг деп, айтырыг тургустунар. Адаан-мөөрейге маргыжыг, чаргы-чаалы тургустуна бээри магатчок. Үндезин эт-сеп, эдилелдер-биле чергелештир биче электри күжү-биле ажылдаар хеп чуур машина, соодукчу, телевизор, мал ээзинге черле чүү турбас боор.

Ынчангаш каш уругунуң кавай-ааткыжындан эр кижиге эдилээр эзер-чүгенге чедир тускай чизе-даңзыны тургузары албан негеттинер. Бүртүкел кылырынга нотариустуң кыржылгези хереглелтиңиң келир. Нотариус дээрже янзы-бүрү юридиктиг актылар, документилер бадыткаар кижиге-дир.

Бай-Тайга, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Танды, өске-даа кожууннар эрткен чылын өг хоорайжыгажының делгелгезинге идепкейлиг киришкен. Хемчик хемнин унунда онзагай сумуларның санынга Эрги-Барлыкты хамаарыштырып болур. Ук девискээрде мал ээлери аал хондурар хонаш-турлаптарын, мал оदारларды одар-белчиирлерин чылдың дөрт ээлчээнде эң таарымчалыг кылдыр ажыглап турар. Чижээ, эрткен чылдың "Республика хүнү—Наадым—2003-те" ук сумудан өглер хоорайжыгажының делгелгезинге бир өг киришкен. Тоолчуларга, "тозан аът долгандыр маңнап четпес, докулчак аҕ." Өгнүң ээзи — Владимир, херээжен ээзи — Эмма. Фамилия база чингине болгаш делгеренгей — Күжүгет.

Владимир Күжүгет ада-өгбелериниң чаагай чаңылдары-биле холбашкан тайылбыры-биле мени элдепсиндир сонугаткан. Анык малчынның тайылбыры, дөзевилей алырга, улуг эртемден, академик кижиге-биле дөмөй болган эвеспе. Ынчангаш өгте дыңнааным тайылбыр сагыжымда артып калган. Уттундуруп бар чыдар эдилелдерни анык өгүле ажыглап турар чорду. Өг ишти бүгү дериг-херекселдер-биле четкелтеттинген. "Республикада эң эки өгге кирип келдим" деп ынчан бодап орамын ам-даа чажырбас мен. Ширтектерни чада салганы эптиги-биле ылгалдыг. Оң кырынга олурганын кырынга оруксаазы келир. Чымчак, хоюг, артында ийи бут, мага-бот ала-чайгаар дыштанганзыг. Малчынның чанынга маспактаныпкаш, оң чугаазын дыңнаан мен.

— Ширтекти кылып белткээн улус авам биле өөм ишти Эмма Хомушкүевна. Тыва кижиниң олуруп алыры тускай езу-чурумуң. Мээң кол олудум — маспактаныптарым. Ийи шагда дургузунда ол олут кижини шылтатпас. Ажыл кылып, дарый турар кижиниң олуду, эскерип көргөр даан, доп-дораан ужуптарына белең көстүр. Бир бутту ужа-биле база аарак, чавызайтыр олуруп алып. Ийи бутту ээлчештир солуп ап-даа болур: өрү-куду шимчеп, тура халыырынга эң эптиг — диди.

Авазын мулнадыр адааш, кадайын Эммалавайын, "Эмма Хомушкүевна" дээни албан езузунун бир хүндүткелди деп билдим. Бир эвес эки таньжар, аралажыр турган болза, кайын бедик сестерни ол ажыглаар. Мени база билишкени-биле ол уткуп алгаш, ажыл-херектерин, чоок кижилерин, эт-эдилелдерин дамчыштырат сонугаткан.

Күжүгеттер дег аал-оранныглар бо чылын өг хоорайжыгажының делгелгезинге хей-биле киржир. Албан-биле бирги чер эвес-даа болза, мал ээлери боттарының хонаш-турлаптарга

хондурар аал-оранын чонга бараалгадыр, мал ээзи болуп шыдаар сүр күжүн көргүзөр. Ынчан чуртувустуң Президентизи, даштыкы он-он аалчыларның келиринге идегеп каалы. Юбилей, байырлал тыва чоннун аталдарын, хей-адын көдүрериниң кол таарымчалыг аргазы-ла болгай.

Эрги-Барлык сумузу республиканың малга тааржыр бай булуну дег, чуртташтыг, аалдар хондурар черлерлиг, мал тудар одар-белчиирлерлиг. Бай-Тайга чурттуг малы, ажы-төлү-биле республикада эң бай-шыырак койайларның бирээзи Михаил Сарыглар чурттаары-биле Аксы-Барлык сумузунда көжүп хонганы база демдлексенчиг. Оң-биле эрткен күзүн Кызылга, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм яамызынга ужурашып чугаалаштым. Холунда саазын бижимелин (керээзин) ол көргүстү.

Керээ-биле ажылдааш, акшарулга тыварының дуржулгазын Михаил Сарыглар шингээдип апкан. Сарыглар Хевековичиниң тайылбыры-биле алырга, мал ээзи болур барымдаа кижиге бүрүзүнге, өг-бүле санынга хамаарыштыр рыноктуг ниитилелде амдызында тургустунмаан. Ол денделче көдүрлүрүнге тускай белеткел хереглелтерин. Чогум курлавыр, арга-шинек бар. Ижигеринге, чаңчыгарынга хереглелтерин сагыш салышкын негеттинип турар.

Тыва кижиниң кол нуруузу мал бажын тударынга ада-өгбелеринден дамчаан салым-чаяныг. Ук кежик-чолду күш-ажыл-биле аядаар арга-шинек тургустунуп орар. Дуржулгалыг малчынарның чанынга ажылдаар, практика эрттирер болза эки. Ынчан анык кижиге езулуг ээ кылдыр хевирлеттинип болур. Дараазында чүүл болза тус черге тааржыр уксаа, мал бажын дагын өстүрери. Суму чагыргазы ук байдалдарны тургузар ужурлуг.

— Сүт эң саттыңгы-дыр. Чыл санында-ла ортумаа-биле 10-12 тонна сүттү саарып тур бис. Кол хереглекчизис — кожуунда төп кижиге эмнелгези — деп, ол чугаалады.

Сезон үелеринде ажылдаар кижилерниң саны немежир. Оларга таарымчалыг байдалдарны арга-дуржулгалыг арат тургускаш. Мал чеми, ылаңгыя сизен четчир кылдыр белеткеттинген. Сизен, тараа ажап белеткээр шөлдү "Алдын-Булак" көдээ ажыл-агый кооперативи дургужулга езуугаар хандырып турар. Хемнин ортулуктарына сизини 30-40 тонна чедир Сарыглар Хевекович аңаа немештир белеткеп алып.

Эл-холдуг, эш-коштуг болурга, ажыл-иш чийк, үле-херектер боттангыр бооп турарын бай-шыырак, эрги өң-талам демделеди.

Аралчор ОКСУР.

"ШЫННЫҢ" "АЛДЫН" ХААРЖААНДААН

Бодалдар • Күзээшкиннер

БЕРГЕЛЕРНИ КАҢЧААР АЖЫП ЭРТЕРИЛ?

Байдалывыс чиктии сүргей апарып бар-ла чыдар чүве-дир бо. Бир амыдыралдан өскезинче чыларда, демисел-даа чорутпайн, анаа ажыы-биле чөвүлелде-жип тургаш шилчири безин бо делегейге доктарлыг апарган аан.

Бо шилчилге үези кандыг аайлыг дошкун чүве апарды. Ужуру окта билдинмес. Эде тургустунушкундан эгезин алгаш, кезек-кезек кижилер ужуру чок байып туруп берди, а чонун хөй кезээ ядарап, түрегдел оруунче дорт-ла кирип-кен. Бөдүүн чон чүвениң ужурун эки билип чадап турда, даштыкы чурттар-биле ыяк харылзаалыг, ону эки өөренип, шинчилеп, чогумчалыг, чүүлдүг-дүр деп түңнелге келгенер баш удур билипкеш, дедир эргилде чогуу эрте дээр, кымны-даа мурнай байып алырын бодааннар. Олар дээр-ге-ле бисти партия шугуму-биле башкарып чораан улуг-бичии даргаларывыс болбайн канчаар. Чүвениң аай-бажын, алыс дөзүн, кайнаар бар чыдарывысты угаап билипкен чамдык кижилер ол үени хостуу-биле ажыглапкеш, эмин эрттир-ле баяннар болдур ийин.

Элдеп чүве чүл дие, бистиң "ынак" дээн артистеривис (ыраа-жылар, хөгжүмчүлөр, шоодукчу-лар) база-ла олардан чыдып кагбаан. Ол та чүрүн ужурун ынап барган чүве. Ону билири берге. Ол хиреде өске жанрлар артис-тери чоп хожудай бергенерил? Чижээлээрге, театрын, кино-нун. Ол база бир тывызык-ла харын.

Үстүнде демдеглээним ховар санныг кижилер улуг хоорай-ларда хөлүн эрттир байыза-даа, бөдүүн чон ол концерттерни көрүкчү болуп (телевизорга дээрден башка) садып кирер шаа бар бе? Ынай-бээр дыштанып, курорт, турбаазалар чедер хары бар бе? Көрүнер даан, шагдан бээр хүндүткелдик баш-

кыларывыс, эмчилеривис эвээш шалыңы-биле амыдырап шыдаар бе? Берге-ле боор. Амыдырал хандырылгада өртектер: баш таартыр черлер, чунар-бажың төлевири усчок талыйып барганда, аш-чемге мөлдүк-калдык олурар чон чүну канчалза экил?

Чунарының өртээ өскен дээш ам үе-дүптеги дег чуна-рын шеглээр апаар чүве бе? Чаа чылдан эгелеп Кызылда чунар-бажың төлевири 30 рубльге келген. Дыштаныр хүннерде чунарга, 35 рубль төлээр. Дең-нептээлинер: Дивногорскиде — 12 рубль, Омскиде база-ла ол хире, душтаныр төпте өртек — 20 рубльге дең дээр-дир.

Баш таартыры база нарыы-даан. Ам чүл? Эр улустар шаан-дагы дег бажын таартпайн, узун, суук кылдыр өстүргеш, кежегелээр үеже катап эргип киреривис ол бе?

Чонун хөй кезини хоорай-ларда изиг суглуг ванналар, хуу чунар-бажыңнар секпередип турар. Оон ангыда чайгы үеде хемнер, хөлдере чунуп алып арга бар-дыр. А өске артка-ңары — чединмес чон кандыг янызылыг бо бергелерни эрте-рил? Яны-бүрү аарыглар не-тереп база болур-дур. Ын-чангаш эндере хөй айтырыглар моон укталып, көдүрлүп кел-гилээр-дир.

Оон уштунар аргасы бар. Чүл дие ажил мөөрейлиг болур. Кайда чүвениң өртек-үези чиик, шынары эки болдур, кижилер ынаар дывыржыыр деп чүвени билзе эки. Бо айтырыгларны огулур шит-пирлээр чыгыс хүннүң эвес, удуртур черлерниң үргүлчүнүн бажыңдан үнмес айтырыг болгу дег. Оон башка хөй санныг эпидемиялар өөскүп, айыыл тургустуна берип болурун утпаза чогуур.

Юрий КҮНЖЕП.
Кызыл хоорай.

ӨРТЕКТЕР ӨЗҮПЛЕ ТУРАР

Сөөлгү үеде амыдыралда бергедээшкиннер хөй-биле таваржып турарын эскерип турар бис. Хлебти бүдүрүп үндүренинге кайы хире хөй үе, күш үндүрүп турарывысты амыдырал боду-ла көргүзүп турар. Тарааны тарып, суггара-рындан эгелээш, ону ажаап алырынга чедир кылыр ажилдар дыка хөй болгай. Хлеб кылык-чылары биле электри энергия-зын хандырып турар кижилер-ниң холунга ап турар шалыңының деңнели ыракта ылгалдык болгай. Чамдыкта туразы кел-генде, электри шугумунуң ажил-дакчылары токту өжүрүп каап-тарлар. Ынчан печка иштинде быжырып турар хлеб чигленип артып каар, ол биске каража болуп турар.

Акша-шалың, пенсия, посо-биени каш хуу өстүрер деп чугаа дыңналып келирге-ле, дөө ол коммерсантылар би-рий ай бурунгаар-ла өртек-терни өстүрүп алган боор-дур. Чижээлээрге, Кызылдың №6 чунар-бажыңын ап көрээл. Моон мурнунда чунуп кире-риниң өртээ 15 рубль турган болза, январь 17-де өөң өртээ 35 рубль 50 көпеек чедир өзе берип-тир. Ол хирезинде ол чунар-бажыңда ажилдап турар ажилчиннарның санының хөйүн кижы кайгаар. Черле ынчаш өртектер өзүп-ле тура-ры дыка берге-дир, ындыг байдалга чурттаар салым-чаянның улус боор бис бе?

Анатолій ТОРЛУК.

УЛУГЛАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭР

Кижы амытан чырык чер кырынга бодарап төрүттүнгеш, назылап кырыыр. Ол дээр-ге күзээр-күзевеске-даа, кижы бүрүзүнүң ала-чайгаар-ла эди-лээр чуртталгазы-дыр. Кижиниң кырып-чөнүүрү дег эң-не кээргенчиг чуртталга чок, өске-лерниң холун манаар, төрөл-дөргүлдериңе-даа, өг-бүлезинге-даа арай аартыктады бээр. "Кырыры кыпсынчыг, чөнүүрү чөгенчиг" деп чүве ол. Ындыг болганда улуг назылыг кижилерни кажан, каяа-даа хүндүлээр ужурулук бис. Мен бо-ла чорааш, ТР-ниң Чазак Дар-газы Ш.Д. Ооржактын улуг назылыг кижилер дээш сагыш салып, олардан арга-сүме ап, хүндүлөп чорурун дыка эске-рип чоруур мен. Ол президен-тилеп, ам Чазак Даргалай бер-генде-даа, ооң хүлээп альш-кынынга кирип турдум. Кижы-биле ижин-кара чокка ажык чугаалажыр дарга чүве. А чам-дык кайы-даа чергениң дарга-лары ужуражыр дээш баарга, чүгле "чайым чогул" деп каар. Кижы назыны удаар эвес, оон соонда "чай чок" деп үе турбас-тыр ийин. Эрткен-барган, чурттап эрткен амыдыралы-высты кайыын, кымнардан шын билип алып бис, өгбелерден болбайн кайчаар Улуг назылыг кижилер төөгүнү бадыткаар дириг херечилер ол-дур. Төрел-дин-даа, төрениң төөгүзүн улуг назылыг кижилер билир, олар-биле ужуражылгалар, чыыштар эрттирери кончуг ажыктыг.

Бистиң Чыраа-Бажы суурга улуг назылыг өгбевис Семис-оол Тевек оглу Куулар дириг

чорааш, төөгүнү аныктарга дыка билдингир, солун кылдыр чугаалап берип чорду. Ол ачамның чээни кижы, мен ону аажок хүндүлээр, аңаа чоргаар-ланыр чордум. Оон аңгыда Сайн Монгуш төрөл-дөргүл дугайында дендии билир, Тываның төөгүзүн бирден-бирээ чокка тайылбыр-лаар, улуг угаанныг, езулук эртемден кижы чораан чүве. Мен улуг назылыгларның чугаазын дыңнаксаар, төөгү билип алык-саар мен. Суурувуста 80 хардан өрү назылыг Ордаш Куулар, Лаа Донгак, Амы Сат болгаш 70 хардан өрү назылыг 46 күш-ажылдың хоочуннары, суурувустун үндези-лекчилери, эң-не хүндүлүг кижилери бар. Өргөн чок черге суур-нун таваан олар салган, баш-тайгы колхозтарга өңчү-херен-гини олар өзектеп тургускан. Клубту, школаны, ясли-садик-терни, эмнелгени, чуртталга ба-жыңнарын улуг назылыглар тудуп тургускан.

Чамдыкта суурда даргалар-ның талазындан улуг назылыг кижилерге кичээңгей арай сула болу бээр-дир. Суурда чааскаан чурттап олурар 30 хире хоочун-нар бар. Оларга дуза албан херек Чижээлээрге, Михаил Назы, Кувискаал Хомушку оларның назы-хары улгаткан, карааның көөрү база баксыраан, оларга ма-териалдыг дуза албан херек-тир. Бо чүгле ийи чижек-тир. Мен-не оларны кээргээр кижы-дир мен.

Бичиилерни карактаар — бистерниң, ниитилелдин хүлээл-гисти-дир. Бичии кижилер — келир үениң тургузукчулары.

Амгы үеде чамдык ада-иелерниң талазындан бодунуң-на төрүп алган төлүн азырап-карак-таарындан ойталап, а харын-даа каапкаш дезип чоруй баарын кижы дыңнааш, мунгараар боор-дур. "Кускун кара-даа бол, төлүңге ынак" дээр-ле шын, төрүп алган куштуң уязының чоогунче чоокшуларга, кайы ырактан аткан ок дег алгы-кышкы-биле кылытып кээр ышкажыгай. Төлүм дээнде ын-дыг кончуг-дур. Угаанныг, чугаа-сооттук дириг кижы төлүн каап-тары дээр-ге, мугулай, хүнүн бодаан чорук-

тур. Кижы бичии чорбаан эвес, ада-ие бисти өстүрүп каан. Би-чии кижилер чаа үңгеп, атпа-ңайнып, туттунуп кылаштай бергенде безин аажы-чаңы дендии чараш, чаптанчыг боор ышкажыгай. Азарганчыг чажын-дан эгелээш, назы чедип, өзүп келгичеге бичиилерни кижы бүрүзү карактаар хүлээлгелиг. Бичии кижилерниң хоойлу езугаар көрдүнгөн эргези бол-гаш хосталгалары дыка улуг. Олар күрүнениң долу хайгаара-лында турар. Оларны азырап, карактаар хөй түннүг акша-тегерикти күрүне үндүрүп турар. Оларны азырап-карактаар тус-кай албан черлерин күрүне бодунуң холунда тудуп-даа турар. Улугларны хүндүлөп, бичии-лерни карактаары хүн бүрүнүн чугула айтырыы болур дээрзин утпаза эки.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

"Чылдың тергиини"

ЧАШТАРГА ТААРЫШТЫР

Эрзин кожунуң Булуң-Ба-жы суурнда "Челээш" уруглар садын дээди категорияның баш-кызы Нина Дактыновна Кы-ныраа удуртуп турар. Оон удурткан коллективинде езулуг-ла ажылынга бердинген, чаш-тарга ынак башкылар, ажил-чиннар ажилдап турар. Оларга бирги категорияның башкыла-ры Ч.А.Соян, В.Ч.Лопсан, Р.С.Калдаажай хамааржыр. Уран чурулга талазы-биле аныяк башкы Айлаңмаа Дондук шылгарап турар.

"2003 чылдың эң тергиин ясли-сады" деп республика чергелиг чарлаттыңган конкур-ска бо уруглар сады ийиги чер-ни ап, 30 муң акша шаңналын алган. Ол шаңнал акшазы-биле уруглар ойнаар өрээлдерге чадыгларны, өңнүг телевизорну, электри-биле ажилдаар суугу-ну, музыкалыг төптү садып ал-ганнар. Чүгле эрткен чылдың түңнелдери-биле эвес, ооң мур-нунда чылдарда бо уруглар албан чери кожун чергелиг көрүлделерге удаа-дараа бирги черни ап келген. Улуг бөлүктүн уругларын школага белет-кээриниң бүгү аргаларын көрүп,

школа башкылары-биле сырый харылзааны тудуп турар. Уруг-ларның угаан-медерелин сайзы-радырындан аңгыда, уран чүүлге өөредии-биле музыка башкызы Радомир Ынаалай, танцы-сам башкызы Мөңгүн Кунуужап оларның үлүг-хуузу эвээш эвес болуп турар. Олар байыр-лалдарда ада-иелерге уруглар-ның солун концерттерин көргү-зүп турарлар.

Үе бурунгаар хөгжүп турар болганда, уругларны бүгү тала-зы-биле сайзырадыры чугула. Ясли-садта тыва, орус чоннун чаңчылдарын көргүскен база "Тоолдар оранында делегей" деп тускай өрээлдерни дерип кыл-ган. Экология талазы-биле булуң-ну көрүштүг кылдыр дерээш, ында чараа-чеченни база азырап турарлар. Кижизидилге ажылы-дан аңгыда, уругларның аш-чөмөниң шынарлыг болурунче кол кичээңгейни салып турар. Чыл санында садик чанында шөл-ге картофельди тарып, ногаа-ларны хөй-биле өстүрүп турар. 2003 чылда 2,5 тонна карто-фельди, 120 кг свекла, морковьту, 300 кг помидор, огурецти ажаап ап, 100 литр вареньени белеткеп

кылганнар. Чайгы ногаа ажаал-дазының үезинде башкылар Клавдия Өнер, Саяна Санчий оларның үлүг-хуузу хөй болган.

Уругларның кадыкшылыңче улуг кичээңгейни салып, күш-культура өрээлинге сула шим-чээшкиннерни хүннүң эрттирип, ада-иелерге эмчинин лекция, беседаларын үргүлчү чорудуп келген. Ынчалза-даа бо хүннерде күш-культура өрээлинге чаштар-га таарыштыр чогаадып кылган тренажерлар, дериг-херексел-дер херек бооп турар. Бо-ла бүгү ажилдарны кылырынга башкы-ларның дузалакчылары Джемма Чамзы, Светлана Сандыкчап оларның эки ажылын демдег-левес аргажок. 27 чыл иштинде уругларга аш-чем кылып келген Тамара Доктуң чөмүн ишпээн аныяк-өскенер-даа бо суурда чок боор. Ынчангаш чедиш-киннерге доктаавайн, уруглар са-дының эргелекчизи Нина Дак-тыновна ам-даа чаа-чаа чогаа-дыкчы ажилдарны уламчылап кылып деп сорулганы салган ажилдап турар.

Аңчымаа САНДЫКЧАП.
Эрзин кожуун.

БОЙДУС

БОЛГАШ

КИЖИ
ХАЙЫРААН
КАШПАЛЫМНЫ

Бистиң чогаалчывыс Е.Т.Танова дыка мерген мынча дээн: "Кижиниң төрттүнгөш, өскөн чериниң каас-чараш бойдузу — чогаалчы кижиниң чогаалдарының тынгарыкчызы болур".

Екатерина — Хемчик кашпалдарының кызы-дыр. Мен Урбун Кашпалының Хангы деп тайга хеминиң аксынга кадыг-дошкун репрессия чылы — 1938 чылда төрттүндүм. Ам 66 харлап бар чор мен. Хемчик, Урбун ийи Кашпалдар тудуш. Урбун Кашпалының девискээри дыка улуг. Ол Хемчиктин Улуг-Хемче кири аккан черинден эгелээш, Хемчиктин бодунун унунче 20 км ханыладыр кирип чоруй баар. Ук девискээрге балык-байлан, кадыргылык Урбун, Даш-Суг, Кадыр-Суг деп хемнер бар. Те, чунма ораны дээр-шаар бедик кашпалдардан бүткен турду. Чогаалчы эвес-даа болзумза, солуннарга бо-ла чер-чуртум Урбун Кашпалының дугайын бо-ла бижий бээр чордум.

Тываның эң чараш чери Тожуга-даа чораш мен. Ында чайын өл-шык, изиг болгаш ыргак-сээк дыка хөй чоржук. А бистиң Урбун Кашпалында изиг өйүндө, өл-шык чок болгаш ыргак-сээк деп чүве танывас бис ийин. Дыка-ла онзагай, катап-таптынмас бойдуштук чурттуг турду-вус. Хай бооп, 80 чылдарның сөөлзүредир хайыраан Кашпалымы далай суу дола берген. Манаа янзы-бүрү аң-мең дыка хөй турду. Те-чунма кодан-коданы-биле аалдар чоогунга ойттап чоруур турду. Шаанда тыва чон оларны чүгө ийи-чангыс боолап, аыш-чөмгө ажыглаар турган. Сыын-мыйгак, буур-булан, адыг, чекле, диң, киш хамаанчок, черлик ивилер безин турду. Оларны Кашпал чону "чарылар" дээр чордувус. Хем өрү аалдарның өшкүлери те хайнаа анайлар төрүп турганнар. Арга-ыяш-биле байлак, колдуунда эң эм шынарлык хады, чойган дыка хөй турду. Бурт дээр довурак чок, хат хадырга, артыш, чойган чыды айзап кээр, магалыг-ла турду.

1955 чылда бистиң аалывыс Ус-Аксы суурже көшкөн. Ачам пароход черинге ажылдап турду. Ол суурга орус, тыва, хакас кижилер дыка найыралдыг чурттап чораш чүве. Ол кезек черниң чаражын чех туристер келгеш магадап: "Ийги Швейцария-дыр" деп адаанын таан ултас мен. Ынчан мен 17 харлыг турдум.

Көк далай дүвүнчө кире берген хайыраан Кашпалымы аар. Кажан-бир шайга катап кестүп кээр ирги бе?

Кызыл-оол МЕЖЕКЕЙ.

Сукпактың кырганнар бакыны.

ДЭЭРДЕ — ЧАСТЫМЖЫН,
ЧЕРДЕ — ХӨЛЗЭЭМЖИ

Бистиң Кара-Хөл болгаш ооң девискээри 60 чылдардан бээр ракета, эдеринчилер артынчылары "чаар" полигон болуп келгени билбес кижжи чок.

Та чүге чүве, хуусаазы эрте берген эдеринчилерни оларны башкарып турар төп ыяп-ла бистиң девискээри кырынга чазылдырып турар. Мурнуку чылдарда эдеринчи артынчылары чаарга-ла, Байконурдан вертолеттуг тускай эртемниглер келгеш, ооң бузундуларын чыып аппаар турган. Ам ындыг чүве чок. Эдеринчилерден аңгыда, бистиң девискээри кыры-биле лайнерлер ужуп эгелээш. Үргүлчү агаар оруунуң адаанда чурттап турар малчыннар ойт-сигениң орта үнмес апар чыдарын эскерип турар. Хоралыг ыштын, газтын уржуу-ла боор. ТР-ниң Чазая ук байдалды чүге кичээнгейге ап, кандыг-бир хемчег албазыл? Ужуп эртип турар аппараттарның ээлери компаниялар бистиң черви́ске хора чедирип турары дээш торгаал төлээр эвес чүве бе?

Ары-Арга деп черде кыштагың өдээнге ыш-бустуг, хан дег кылдыр изип кыза берген эдеринчиниң улуг бузундузу кээп

дүшкен. Харын-даа бажың, кажая кырынга кээп дүшпээш. Кыштагың ээлери дыка кортканнар. Ынчап тургаш, "демир чаашкынар" бир айыылды тургузуп болур. Самолеттарның, эдеринчилерниң ыш-бузундан чуртву-

сун агаары баксырап, кижилерниң, мал-маганның кадынгга улуг айыылды тургузуп турар. Ол хамаанчок Кара-Хөл девискээринде ойт-сигениң үнери безин баксыраан. Моон сонгаар та чүү болур чүве. Бо байдал чонну

дыка дүвүредип турар. Бо талазы-биле ТР-ниң Чазая чуну бодап турарыл?

Сергей КҮЖҮГЕТ.

Бай-Тайга.

СҮЛДЕМ, СҮЗҮҮМ

"Төөгүзүн билбес — төөрээр, төрелин билбес — түрээр" дигир. Чер-чурт талазы-биле эде көөр үези келген боор. Мен Тес-Хем кожунда чурттап, ажылдап, хөй-ле эргилделиг чуртталганы көрдүм. 1931 чылда Шалык сумунун арат-көшкүн амыдыралдыг чону Мөөң-Тал деп черге чыгып келгеш, алды хонук хуралдааш, ийи үстү берген. Шалык сумунун төвү Деспең суурну азы Шалык хүрээниң школазы турган черниң ады ол иргин. 1939 чылда Шалык сумунун нам үрүнүң комис даргазы Доржул Намдол, сумунун даргазы Шалык Чындыгыр (соонда Василий Чындыгыр) нам кожкомунун даргазы Александр Доржунуң айтышыкыны-биле хүрээ школазын болгаш дуганнарны үрөп, тонап каапкан. Чүге дээрге шажын-чүдүлгө эң бактың багы болгаш, улуг Ленинниң эртеминге удур деп суртаал-агитация ажылдакчылары төөрөдиг кылып тургаш, араттарның боттарынга ол бурунунуң Деспең хүрээниң бүгү-ле ном-судурларын өрттөттүргөн, он-он бурганнарны буза кактырган. А бажыңны шуут-ла отка "дүлүпкен".

Хувискаалчы аныяктарның сорулгазы-даа ындыг турган. Үениң силгииниң ийи шыкажыл. Авамга мен шинзыгар мен. Авамның дээди эртемниг акылары Аккамбы база Ликтан-соржу оглу Чамыяң Даа-лама төрээш чер-чуртундан Шивээлиг хемче база Улуг-Хемче шөлүттүрүпкөн дээр. Ынчалза-даа авам Норзан-маа Соктаар-Аңчыовна Тирчинни албадал тургаш, ол өрттенген Баян-Оваага аппаратташ, мынчаар ырлаткан ышкажыл:

"Човулаңның сарыг шажын Чонуусту түретпезин!

Лама төрөл акыларым

Назынымда көзүлбезин!

...Устүү-Шынаа деп сумуну шалыктарның бир чамды Хөл-Өжү деп суурну чолдак-чоодулар-биле тудуп, хөгжүткен. Олар

дээрге угундан алды-чоодулар азы чолдак-чоодулар-дыр. Бо суму бөгүнге чедир Устүү-Шынаа деп адын чидирбээш. Эр хейлер! Тес-Хем кожуну баштап чораннарның дириг херечизи база Молотов, Ленин аттыг колхозтарның тургузукчузу чораш, Тес-Хем кожунунуң ховар оглунуң салгалдары У-Шынаа болгаш Берт-Даг сумуларында чүс ажыг Дарзыглар чурттап чоруурлар.

Дарзыг Чоодунуң суму тургускан, колхоз организастан черинде "Танды-Сынның" директору Орлан Танаа-Херел, У-Шынаа суму чагырыкчызы, дээди эртемниг мал эмчизи Саяна Тановна Дарзыг тергиин эки байдалда ажылдап турар. Сумузун — Устүү-Шынаа, а төвүн — Хөл-Өжү, ажыл-агыйны — "Танды-Сыны" дээр болза, шынга дүүш-кек болур.

Ол ышкаш О-Шынаа дивейн "Оруку-Хем" совхозу, Шалык сумузу база төвүн чонун адап өөрөнгени-биле Деспең суур дээр болза, ат-алдарын чидирбээни ол болур.

1921 чылдың август 13-16 хүнеринде Суг-Бажыңга Улуг шуулганың Президиум даргазы, хүн ноян Буян-Бадыргы ынчан эвээш-биче чоннуң кезии бар төлөөдө, Шалык биле Сартыыл сумуларын кадар-дыр деп саналдаан. Шалык кожунунуң сайгырыкчызы Чалзырай Улуг Хуралдың секретарына соңгуткан турган. Бурунгаар көрүштүг мээреч чангы Чалзырай мынча диген: "О, шын чүүл-дүр. Моон сонгаар Шалык сумузу болур" деп деткээш. Ук хуралдың төлээзиниң (Чалзырайның) дузалакчылары: Шокар-Хелиң кызыл шуру чинзелиг, Деспең хүрээниң Даа-ламазы Чамыяң, Камбы-лама (Дулбаа) база аът ажаакчызы Тирчин Айыжы-Ширийн-оол, дашка тудукчузу Сарыг Чактак, пастанчы Шокар-Өдекпен болгаш Шынап-Хелиң огулу Шырап-Хелиң олар Шалык сумунуң адын бадылааннар.

Шалык аймак торлур, мунчулар чүвези чок улус. Шалык сумузу дег бо рынок үезинде бай суму чок. Моолдар болгаш иштинден ооржулар бода биле чылгы малды чеже-даа сыяптаза, шалыктар биле туматтарның кады тургускан ажыл-агыйы кожунда бай адын чидирбээш.

Совхоз директору Вячеслав Нанчатович Санчаттын, суму чагырыкчызы Александр Күр-оолович Чоодунуң удуртулгазы Шалык сумузу деп адын дедир эгидип шыдаар боор деп идегеп артым.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер болгаш Хоойлуудулга палаталарында депутаттарым мээң саналымның боттарыңга идиңни бээрин дилээр-дир мен. Чоокта чаа "Шын" солунуң бир бижикиши Шалык төрөл аймак чиде берген деп бижээш чоржук. Шалык чон читпээш, а сумунуң адын "О-Шынаа", ажыл-агыйның адын "О-Шынаа", суурнуң адын "О-Шынаа" деп сыр-соора адаанындан бо будулгаазын ты-вылган.

1973 чылда Шалык чон биле Чалаатының Тумат чоннары каттышкаш, чаа суму, чаа ажыл-агый база суур төвүн тудуп тургускан. Аңаа кызыгаар чок өөрээш мен. Ам чагырап-дужаар үе эрткен. "Хуужудулга" деп үптээшкени төнгөн. Алыкчак-чиксек кижилерниң хыы ханган. Улустар азырадыкчы хөөндөн уштунуп, турум байдалда чон доктаай берген болгай. Чер-чурт аттарын бурунгу турганы-биле адаптарга, тус черниң географтыг тургузуу кайын өскөрли бээр деп? Оруку хем (моолдар Оргин-Гол), Шалык-Өңгөш, Чооду-Өңгөш деп хемнерни (Унгеш) деп меге айтып, картада көргүскен. Оран-чуртум — мээң сүлдөм болгаш сүзүүм чүве. Шалык чон — мээң адым-дыр.

Моторк ТИРЧИН.

РФ-тиң Журналистер база ТР-ниң Чогаалчылар эвилениң кижигүнү.

БЕРГЕНИН
АЛЫР

Шуй суурга келген кижжи ында маннап турар "ГАЗ-66" маркалыг чүк машиназын дораш эскерип каар. Ооң чолаачызы меге-шырак боттук, чазык шырайлыг эрни Олег Биче-оол дээр. Шуй суурнуң чонунга кыштын соогунда, чайның изинде кара чаңгыс дуза кадар идегелдиг кижизи ол. Суурда барык өреге бүрүзүнүң арыгдан одаар ыяжын, кожун төвүндөн хөмүр-дажын ол сөөртүп бээр. Чай болурга, 20 км ыракта кайгамчык эм шынарлык Дустуг-Хем аржанынче хемнерни кежип, кашпалдарны эртип чораш, суурнуң аңаа дыштаныр дээн чонун чедирер кижжи ол.

"Мурнакчы" совхозка инженер бооп база ажылдаан. Сарыг дьиттыг Чадананың эрес-кежээ чараш огу бо суурнуң күдээзи бооп, ол-ла хөвээр артып калган. "Мурнакчы" совхоз буурап дүжерге, "ГАЗ-66" маркалыг машинаны садып алгаш, ам чонунга ачы-буян чедирип чоруур бо. Биче сеткилдиг чолаачы кылган ажылы дээш хөй өртек-даа негевес, чүгө бергенин алып. Олег — чүгө чолаачы-механик эвес, Бай-Тайга кожунунуң эн шырак мөгалериниң бирээзи. Кожуунга каш удаа шүүп, республика чергелиг Наадым байырлалдарына чеже-даа шаңналдыг черлерни алган. Эки сеткилдиг күдээзинге Шуй суурнуң чону дыка ынак.

Ооң өөнүң ээзи Алдын Адыг-ооловна — дээди эртемниг мал эмчизи. Амгы үедө араттарның болгаш хуу чонунуң малын эмнээр кара чаңгыс эмчи ол. Ынчангаш чонунга ачы-буянын көргүзүп чоруур дунмаларынын амы-хууда амыдыралына ам-даа улуг аас-кежикти күзөп, ам-даа чонунга чедирер ачы-буяны төнмөс болзун деп йөрээп каайн.

Арбай-оол КАНЧЫБЫР.

(Гонорарын солунуң бодунга арттырдым).

ТӨРӨЛ ЧОННУН ЧАРАШ ЧАҢЫ

Удавас тыва чоннуң эң-не хүндүлөп манаары улуг байырлалы — Шагаа байырлалы келир. Ол дээрге үе-шагдан бээр өгбелеривистиң ыдыктап чораан байырлалы-ла болгай. Шагаа өгбелеривистиң салгалдар дамчып арттырып каан чаагай езу-чаңчылдарын бүрүнү-биле "диргизип" келген ыдык езулалывыс болуп турар. Ону он-он чылдар иштинде хоруп каан турда безин чон бүдүү ыдыктап, байырлап келген. Бөгүн Шагаа — чоргааралывыс болгаш өөрүшкүвүс.

Чүс-чүс чылдар эртип, амыдырал каш-даа "анда-рылган". Кижилерниң ылдомаа, сагылга-чуруму өскерилгени чугаажок. Ынчалза-даа уттуп болбас ужурлуг өгбелерниң чагыш каан дүрүмнерин үе-шаг-даа балай албас. Ооң бадыйкалы — үндезин тыва чоннуң чараш аажы-чаңы, езулалдары. Тывадан ырак, өске чурттун девискээринге, өске чон аразында чурттап чорза-даа, ук-төөгүзүн, езу-чаңчылдарын карап огу дег камнап чоруур хан төрөл чонувус, Ценгел тываларының, езу-чурум, аажы-чаңыга хамаарышкан бо чүдүлү сонургаттывыс.

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчызы Полина Серен Ценгел тываларының ат-сурагыг кижилериниң бирээзи Урту-Назын-биле ужуражып, чугаалажыр аас-кежиктиг болган. Иргит Урту-Назындан (Ортун-Назын) дыннааны тыва кижиниң ыдыктап сагыыр ужурлуг чүүлдеринге хамаарышкан ажылын редакцияже чоруткан.

Иргит Урту-Назын тозан чылдарда Тывага хүрээ тудуунга киржири-биле ажилдап, чурттап чедип келген. Чуруур, даараныр, холунга туткан чүве бүрүзүн септээр, кылыр яңзы-бүрү чүүлдерге салым-чаяанның, талантылыг кижилерниң бирээзи чораан. Бодунун төрөөн тыва дылын, бодунун чонунун чаңчылдарын кончуг эки билер. Төрөөн дылындан аңгыда, моол, казах дылдарга арыг чугаалаар, орус, кыдат дылдарны база билер. Тываже ажилдап кээриниң мурнунда Улан-Батор хоорайга чурттап, Моолдун Аш-чөм болгаш чийк үлетпүр яамызынга улуг инженерлеп ажилдап чораан. Ол тозан чылдарның ортан үезинде аар араараш, амы-тынындан чарылган. Адазының изин салгап, кызы биле огу Кызыл хоорайда чурттап чоруурлар.

Көшкүн, бижик чок чораан чоннарның чаңчылдарында, езузунда, угадыгыларында "болбас, хоруглуг" чүүлдер хей. Келир үениң салгалын ынчаар кижизидип, эки чаңчылдарга, хүндүлөөчел, төрөөн черинге, бойдузунга хумагалыг болурунга өөредип чораан. Оларның чамдызы бо.

Аалга келген кижиге өг даш-

тынга чедип келгеш, "Ыдыңар" деп чугааланырга, өгден бир кижиге үнүп келгеш, ыдын тудуп бээр. "Ыдыңар" деп чугааланганы амгы үеде эжик соктааны-биле демей.

Өггө шай хайнып турда, келген кижини аас-кежиктиг дижит, паш тип турган аалга келген кижини эки кижиге дижит, өгже кымчы, кижен, боо-чөпсөк тудуп алгаш, кирбес, курунда астып чорааны хынынг бижээн уштуп алгаш, өгже кирер, аал коданынга бызаа челези, анай, хураган хөнези баспас, артавас, өгже кирерде баштай оң будун эргинге басып кирер, өггө келген кижиге өөктерин четче өөктөп алыр, хонар дээр кижиге бөргүн уштуп алыр. Өггө кирип келгеш, ынай-бээр хамаанчок кылаштавас, чаңгыс черге олурар, олурарда өгнүң эжик талазынче будун дискетенип олурар, сидиктей олурбас, өггө кирген кижиге от дескинмес, херээжен кижиге өгнүң херээжен талазынче эрткеш, дедир үнер, эр кижиге өгнүң эр талазынче эрткеш үнер.

Аалчыларга ширтек чадар, өггө киргеш, бурганга тейлээн болза, үнерде база бурганга тейлээш, үнер, өггө келген кижиге аякта шайны солагай холу-биле бербес, ийи холдап ап бээр, аякка изиг шай кудуп берген болза, ийи холдап хүндүткел-биле алгаш, бир катап аартап ишкеш, ширээге салып каар, тавакка аш-чөмгө ийи холунун адыжын өрү көргүзө сунгаш, тавакка ортаа салаазын хүндүткел-биле дээртип каар, тавакка чөм салырда, эң-не кырынга өрөме салыр, чүге дизе келген аалчы эң-не баштай өрөмени амзаар, аяк дүвүнге шай арттырбас, хымысты аяк дүвүнге арттырбайн ижер болза, катап ижер дээнин илереткени ол болуп, тура чөм ишпес.

Эр кижиге бижектиг, лама кижиге аяктыг чоруур, эът чирде баштай бажынче көрнүп чоруур талазындан эгелеп кезип чир, думмазы акызының бижээ-биле эът кезип чиген болза, бижектин үзүн аштавайн бээр, сөөктү бижек-биле сивирбес (кижиге багай сеткил сеткип, карганган болза, сөөк сивирер).

Улуг назылыг улуска ээжегей, быштактыг тавак салырда, ол чөмнөргө немей өске чөмнөри база салыр (чүге дээрге ээжегей, быштак "соглуур" аш-

чөм дижит), чөмненип турда, чанынга бичии уруглар турган болза, "кежик" дээш чип олурган чөмнени бичии алгаш, уругларга тутсуп бээр, бичии кижиге кара кыланнатпас, чөмненирде оожум чөмненир, чөмнөнгө таваан чылгавас.

Аалдап келген кижиге суй бөлээн келгеш бербес, чоруур деп баргаш бээр, аас, думчук таакпызы сунарга, "Таакпылаvas болгай мен" дивес, таакпы тыртпас-даа болза, ап алыр. Хайыңдырган чөмниң дээжизин өгнүң эр ээзи ижер (ол өөндө чок турган болза, чөмниң дээжизин аякка куткаш, арттырып каар) келген аалчының адын өгнүң ээзи өткөрип өртээр, аалчы кижиниң ады чиде берген азы айтты бөрү чип каан болза, ол аалдын ээлери айттын орнунга айт бээр.

Чугаалажып олургаш, хол-будун шимчедип, имнөп, алгырып чугааланмас, бичии кижилер улуг улус чугаазынга киришпес (улуг улус өггө кирип кээрге,

ШАГААГА УТКУШТУР

бичии кижилер үнүп чоруй баар), бичии кижилер улуг улустун мурну-биле эртпес, улуг улустун адын адавас. Ынаадан туттунуп турбас (херээжен кижиге чигеп божуурда, ынаадан туттунар), өгден үнүп чыда тептигеш, кээп ушкан болза, өгже катап киргеш үнер, аалчы кижиге үнүп чоруурда, эжикке чоошулап келгеш: "Мен чорууйн" — деп чугаалааш, үнер, хүндүткелдиг кижиниң өөндө дедирленип алгаш, үнүп болур.

Кулак алгыраарга, бир кижиге: "Кайы кулаам алгырып тур?" — деп айтыраарга: "Оң кулааң" — деп харылаар. "Солагай кулааң алгырып тур" — деп харылаар болза, багай медээ дыннаар дижит.

Аал коданынга оор кирерге, кадайлар пажын даждадып, хөөзүн сивирер (оорунуң оруун карартып турары ол).

Хойтпак тигерде, пажын дөрге ийлендир салыр, эжикче паш ийлендир салбас, пашче хойтпак, сүт кударда, эжикче көрүндүр кутпас, сүт кырынче сүт кудуп болбас, сүт кудуп турган савага сүт успас (кара сугну агартпас дээр).

Улуг назылыг улустун чугаазын дыннаарда, солагай холунун адыжынга оң холун салып алгаш, дыннаар.

Караңгыда чаш уругну дашкаар үндүрер апарганда, думчуунга кара хөө чаап алыр.

Удуурда идикти ужулгаш, орун будунга салыр, бөрттү ужулгаш, орун бажынга салып алыр. "Бөрт багай-даа болза, бут кырынга салбас. Идик эки-даа

болза, баш кырынга салбас" дижит.

Орунга кижиге удувас болза, орун кырынга бижек, хачы салып каар.

Бөрт, кур "хосталганың дем-дээ" дээш артавас, баспас.

Лама кижиге орунунга кижиге олурбас. Херээжен кижиге орнунга эр кижиге олурбас. Орун кырынга чыдып алгаш, ырлаvas-даа, ыглаvas-даа. "Чыргалдыг-даа болзуңза, орунга чыда ырлава. Човулангыг-даа болзуңза, орунга чыда ыглава" дээр.

Ажы-төлү ырак чер чоруур апарганда, ада-иези уругларын үнүп үдээш, соондан үш катап чажыг чажар. Уругларын үдөп чыттаарда, оң талакы чаагын чыттаар. Солагай талакы чаагын уруглар чанып кээрге, чыттаар.

Келин кижиге бээ, кунчуунун мурнунга кызыл-даван турбас, келин кижиге бээниң адын адавас, өске ат адап алгаш, адаар.

Өг-бүлө тутпааннар арага ишпес, таакпы тыртпас.

Шагааның хүнүнде эзирик кижиге турбас, Шагаа хүннеринде шош, аас-дыл үндүрүп уткувас.

Мал акталаан хүн, кижиге чок болган хүн аалдан ак чөм үндүрбес, мал өзээр апарза, өске черге барып өзээр, мал акталаар хүн кадыг хүн бе, эки хүн бе деп лама башкылардан айтырып алыр.

Чазын мал оолдаар үеде аалдан ак чөм үндүрбес.

Өг тигер, келин алыр өлчөйдиг хүннү лама башкылардан айтырып алыр.

Эр улус черге чораш, паш-биле суг успас. Кандыг-бир шевергин сава-биле узуп алыр, кара сугнун бажынга, булак кыдынга албаннаvas, кара суг бажынга аал хонмас, суг бужартап, агым сугга чугдунмас, аңгылап узуп алгаш, чунар.

Отче бок октавас. От бужартай бээр. Амыдыралдың үндезини одун хүндүлээр.

Чажыг чажарда баштай Алтай-Дээзинге, оон одунга чажыг чажар. Шупту-ла бар чүүлдеривистиң дээжизин үлежип тур бис дээрли ол.

Айже, хүнчө көрүп албаннаvas, чер даянмас, чер чүктөvес, кижиге черни угбас дээр, бижек-биле чер каспас.

Көжөрдө кадап каан чүүлдерни уштур. Черни хостаары ол. Оон башка чер шылай бээр.

Бижекти, хачыны шиш бажын угландыр бербес, хачыны аксы ажык кылдыр бербес, ийи бижекти шалыvas, бижекти суугга шалыvas.

Айттын бажынче хап болбас, ыт алгыртпас, кандыг-даа дириг амытанның төлүн өлүрбес, малдын чаш төлүн өзөvес.

Аяк дугайында

Кижиге бүрүзү аяктыг болур. Чөм ишкен соонда, аякка чөм арттырбас. Аяк артаvас. Өггө

келген кижилерге чирик аякка чөм кутпас. Ырак чер чоруурда, аяк долу шайны куткаш, бурганының мурнунга салгаш, чоруур. Ол аякта шайны аалга арткан улустар ижитер.

Эр кижиниң курунун дугайында

Эр кижиниң курунда сүлдөзи чоруур. Ынчангаш кижиниң курун баспас. Удуурда курун хамаанчок черге салбас. Сыртының адаанга салып алгаш, сыртынып удуур.

Чаш кижиге алды хоруглуг чүүл

1. Өңнүг хөп кедирбес
2. Часыг болдурбас
3. Хан көргүспес
4. Уйгужу болдурбас
5. Чигир-чимис-биле тоттурбас
6. Арага-дары ижиртпес

Сал өстүрери

Күзелдиг-ле эр кижиге сал өстүрбес. Сал өстүрериниң ийи чылдагааны турар. Эр кижиге огулун огулун көргөш, ооң ызын дыннаан соонда, сал өстүрүп болур. Дөртөн хар четкеш, сал өстүрүп болур. Ынчалза-даа баштай улуг назылыглардан чөпшээрел алыр. Адазы дириг чорда, кажан-даа сал өстүрүп салбас.

Оваа

Төрөл бөлүк бүрүзү бир оваалыг болур. Чурттап чораан черин хүндүлөп оваа тургузар. Улуг оваа он үш чажылдыг турар. Овааны чыл санында дагыыр. Бөлүгөжип алгаш, бир дагыыр. Яды улустун малы эвээш болганында бир улустун оваа дагаан черинге барып киржир. Чүгө овааны дагыырлы? Мал-маганы хүр-менди турзун, ак-көк чүве эки болзун дээш. Чайгы шагда оят-сиген үнмейн барганда, чаб чабайн барганда, делегей, Курбустуга чалбарып, оваага баар.

Оваага барган санында-ла, бир даш немей салыр. Овааның дажын ап болбас. Даш кырында чүве ап болбас. Бужартай бээр. Бужартай бээр болза, ол улуска, ол суму чонунга багай болур. Ада-иезиниң оваазынга баргаш, чажыг болур сүт, шай чөмнөң чажар. Оваага келгеш, сан салыр. Чалама баглаар. Ок-көгүн чажып чалбарыыр. Лама номун номчуур.

Мал эки семирзин, кыжын малга чут болбазын дээш чамдык чылдарда овааны күзүн дагыыр.

Оваазын дагаан соонда, эккелген ажын-чөмнүн чип шайлаар. Оон соонда ырлажып, хөөрежип байырлаар.

Овааны дагып каапкаш, оваазынга тейлээш, овааны хүн аайы-биле үш долгангаш, чоруур. "Овааның улуу — силерге, олчаның улуу — биске болзун". "Ажыл, амыдыралым — өлчөй-лиг болзун" деп чугаалап йөрээр.

Студентилер-биле ужуражылга

ТР-ниң Кадр политиказы, эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле яамыга республикадан дашкаар өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер-биле ужуражылга болган.

Ужуражылга үезинде эрткен чартык өөредилге чылында студентилер аразынга эң идеп-кейлиг ажилдарны чоруткан хоорайларның чаңгыс чер-чурттуг студентилер (катты-жылышкынарның) президентилеринге Хүндүлөп бижиктерни база акша шаңналдарын тыывис-

кан. Оларга Сайзана Сырат (Красноярск), Чайыр Монгуш (Томск), Валерий Орус-оол (Санкт-Петербург), Азиат Монгуш (Москва) хамааржыр.

Республикадан дашкаар өөредилге черлеринче бо чылын 1441 кижиге өөренип кирген. А ниитизи-биле 3700 хире оолдар,

уруглар өөренип турар деп санап турар. Бо санны херек кырында ылавылап тодарадыры-биле сонгаар хоорайларда өөренип турар каттыжышкынарның удурткучуларының дузазы негетинип турар дээрзин ук яамының сайыдының оралакчызы Олег Сергеевич Седен дыңнаткан. Ужуражылгага бо талазы-биле моон сонгаар кады ажилдарының дугайында база чугаалашкан.

Хаактаашкын

Эрткен дыштаныр хүннерде "Тайга" станциязынга республиканың Онза байдалдар яамызы хаактап чаржырынга болгаш эстафетага ажык маргылдааларны эрттирген. Аңаа ниитизи-биле 100 хире спортчу киришкен.

Команда аайы-биле эстафетага 7 команда аразындан Онза байдалдар яамызының командазы арткан командаларның төлээлерин мурнап, бирги черге үнген. Ийиги черни—Туранның,

үшкүзүн—башкы колледжинден оолдар командазы ээлээр.

20-ден 60 харга чедир спортчулар назы-хар аайы-биле 4 бөлүкке чарлып алгаш, хаакта маңнаарында база маргышканнар. Хаак спортунга хандыкшылдыгларны болгаш аарыкчыларны келир дыштаныр хүннерде Иштики херектер яамызы ажык маргылдааларже чалап турар.

Бистиң корр.

ЧЫЛДАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

ОЛ-ЛА ХЕВЭЭР УЛАМЧЫЛА

50 чылдарның ийги чарты бергенде, ажил аайыбиле уйгу чок Улуг-Хемниң Ийи-Тал суурга чеде бээримге, Таңды-Уула сынарның кырындан бүргөп келген кара булуттар аязып, хүн херели чайынын бергенде кады өөренип чораан эжимге — Кара-Сал Дамбалан-овичиге ужуражы бергенимни кайын уттур мен. Март айның ортан үези чүве. Эжимниң өөрүшкүзүн канчаар! Буянның эжи кыс уруг божуп берген чүве бооп-тур. Ужурдан чайлаар эвес, дашка көдүрүп, алгал-йөрөөл салып турувуста, хүн чарты эрте берген Бичи чашты Лариса деп адаарын дугуржуп алган бис.

Оон бээр чүс чыл чарты чедер чыгай бергенде, ыдыктажып орган уруумга ужуражы аас-кежик база меңээ онаашты. Ада-иезиниң изин ылап-ла баскан, үлегерин эдерген, карактарын көөргө, далашкан чүве дег борбанайнып олурар, үзе-кезе көргүлээр, боданган ышкаш сагындырар, амьдыралдың нарын чадаларынче дидим шымнып кирген төл өзүп келген болду.

Чаштарны, аныктарны эртем-билиге өөредип хүндүлүг мергежилди шилип алган. Кызылда № 7 школаны, Москвада Ломоносов аттыг күрүне университетиниң биология-хөрсүн факультетин дооскаш, Кызылда күрүненин башкы институтунуң биология кафедрасының ассистентизи албан-дужаал-биле күш-ажылчы намдарын эгелээ. Өөренип турган университетиниң дээди нерв ажил-чорудулга кафедрасына аспирантылап тура, ук кафедраның биче эртем ажилдакчызынга дакпырлап ажилдап турган. Аспирантура дооскаш, эге өөредилгениң педагогика болгаш методика кафедрасының ассистентизинге ажилдап, лекциялар номчуп, харназын анатомиязының, физиологиязының база гигиена кичээлдерин эрттирип келген. Биология эртемнериниң кандидаты эртем адын чедишкинниг камгалааш, конкурс езугаар кафедраның улуг башкызынга, эге өөредилгениң педагогика болгаш методика кафедрасының эргелекчинге ажилын уламчылаан.

Лариса Кара-Саловна — ТывКУ-нун үндэзилекчилеринин бирээзи. Кызылдың башкы

институдунуң баазасынга ТывКУ-ну тургузар дугайында РФ-тин Дээди өөредилге талазы-биле күрүне комитетинин дужаалын езугаар проректор албан-дужаал-биле кады анатомия, физиология болгаш валеология факультетинин эргелекчинге томуйлаткан.

Ажилдавышаан, валеология, физиология айттыгыларының талазы-биле эртем ажилдарын уламчылап, конференцияларга хөй илеткелдерни кылган. Эртем болгаш эртем-методиктиң 43 ажилды бижээш, Москвага, Иркутскиге, Тбилисиге, Ереванга, Барнаулга, Кызылга, өске-даа хоорайларга парлаткан.

Өөредилге ажилының талазы-биле проректорга ажилдап тура, Л.К.-С.Будук-оол мергежилни эки билир, принципалдыг, ажил-агыйжи удуруткучу шынарын көргүскен, өөредилгени улам сайзырангайжыдар улуг ажилдарны чоруткан. Университеттиң 2003 чылда чөпшээрел, аттестация болгаш аккредитация чорудуу эртеринге улуг үлүүн кириген.

Университетке ажилының үезинде чаа 9 мергежилди ачтыкан, 2 факультетти, 6 кафедраны тургускан. Мергежил беддеринин, кадрларны эде белекчээриниң факультетин ажилдап эгелээ. Ооң удуруткучу-биле педагогика колледж-университетти тургузуп турар. Өөредилге чорудуун эде тургузарынга, дээди эртемни сайзырадырынга, университет амьдыралының бүгү талаларына башкыларның демократтыг аргаларын нептередиринге үлүүн кириген. Университеттиң өөредилге-методиктиг баазасының норма-чижээн тургузарынга идепкейлиг киржип, студентилерниң боттускайлаң ажил системасын ажилдап кылырынга киришкен.

Лариса Кара-Саловна хөй талалыг организаакчы ажилын педагогика ажил-чорудулгазы-биле холбаштырып, харназын анатомиязының, физиология болгаш гигиеназының талазы-биле лекцияларны, уругларга, элээдилерге физиология, валеология талазы-биле лекцияларны чогааткан, янзы-бүрү курстарга программаларны ажилдап кылган. Ол студентилерниң курстар болгаш дипломнар ажилдарының, 4 аспирантының

удуртукчузу.

Лариса Кара-Саловнаның дугайында ооң эжи, эге школага педагогика, методика башкылаашкын кафедрасының эргелекчининиң хүлээлгезин күүседип турар улуг башкы Татьяна Александровна Васильева мынчаар чугаалады:

— Эгезинден-не эртемни эки билир специалист бооп бодун көргүскен башкы. Ооң башкылаар деңгели бедик, материалдарны тода илередин, студентилерге билдингир болур. Анатомия, физиология, валеология кичээлдерин эрттирип турарын студентилер үнелээр.

Ооң кажан-даа өскерилбээн шынары — амьдыралчы идепкейлиг туружу, хөй талалыг хөй-ниити болгаш эртем-педагогика ажил-чорудулгазы. Хөй чылдарда эки турачы улусчу дружиналарны, чагайжыдылга субботниктериниң ажилына идепкейлиг киржип, "Билиг" ниитилениң шугуму-биле лекцияларны номчуп, сонгулда комиссияларына ажилдап келген. Кафедра ассистентизинден доценттиге, өөредилге ажилының талазы-биле проректорга чедир өзүп келгени — ооң ажилга чүткүлдүүнүң херечизи. Ооң бижээни өөредилге номнарны чүгүле студентилер эвес, өөредилге черлериниң, республика школаларының башкылары калбаа-биле ажиллап турар.

Ол эш-өөрүнге, студентилерге эртем-методиктиг дуза көргүзүрүдө күжүн, үе-шагын кажан-даа харамнамас. Ооң холу "алдын", дааранып, аргыттынып, амдангың чөмни белеткээр. Лариса Кара-Саловна — ховар кижиге, ооң дугайында эки, чүлгү сестерни бүзүрел-биле үзүктел чок чугаалап болур.

Биригээр чугаалаарга, Лариса Кара-Саловна башкы, эртемден, университет ажилының удуртукчузу бооп, чонун өөртүп, Россияның составына Тываның бактаап киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл юбилейлерин төлөпти-биле уткуп турар. Харысалгалыг, хайныышкынныг ажил-ижин ам-даа мурнунда, ол-ла хевээр уламчыла! Бергелерге торулба, бедик шынар силерде бар, чедишкиннерни күзедим.

Алексей АИР.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Эргим ынак угбавыс, ТР-ниң Улус өөредилгезинин алдарлыг башкызы Зоя Ломбуевна МОНГУШ 60 хүннерде 60 харлап турар. Угбавыс чээрби ажыг чылдарда ТКУ-га физика-математика башкылап ажилдаан. Тыва школаларга математика номнарнының авторларының бирээзи. Дыка хөй анык башкыларның башкызы.

Өг-бүлевистиң улуг болгаш шуптувуустун эртем-билиг чедип ап, амьдыралга шын орукту шилиринге улуг үлүүн кириген. Төлөптиг аажы-чаңы-биле кезээде биске үлегер болуп келген.

Юбилейин таварыштыр буянның угбавыска аас-кежикти, кадыкшылды, хөй-хөй өөрүшкүнү күзедивис.

Тээлиде дунмалары Майя, Гриша, күдээзи Иван, кенни Тая, чээнери база Кызылда дунмалары Лена, Света.

Ыраккы Кара-Хөл суурнуң уруглар садының кижизидикчи башкызы дунмавыс Калина Данзын-ооловна ДАРЖАА бөгүн 40 харлаан хүнүн демдеглээр. Дунмавыска өөрүшкүнүң изиг байырын сөңневишаан, ооң ажилына чогаадькчы чедишкиннерни, кадыкшылды, аас-кежин күзедивис.

Кызыл хоорайда угбалары, честелери.

Швейцар далчылар

Февраль 3-те Тываже РФ-тиң ОБЯ (Онза байдалдар яамызы) сайыдың оралакчызы Ю.В.Бражников Сибирь регионунда ОБЯ төвүнүн төлээзи В.В. Терешков-биле делегация-биле кады Швейцарияның сайзырал болгаш кады ажилдажылга агентствозундан Дитрих Дрейер дээрзи база Рольф Альфреди Штройли,

Жан-Пьер Штамп деп ийи эмчи келген бооп турар. Республикага гуманитарлыг дуза чедирер сорулгалыг келген аалчылар бир дугаар хүнде Кадык камгала яамызынга болгаш өске-даа эм-нелге черлеринге четкеннер. Швейцар эмчилерниң кол угланышыны — Тывада туберкулез айтыры бооп турар.

КОНКУРС

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы улуг назылыгларның болгаш инвалидтерниң Чадаанада бажың-интернадының капитал септелгезинин төлевилел-смета документилерин ажилдап кылып талазы-биле конкурсту чарлап тур. Айтырар телефону: 5-36-38.

Чүдүлге-сүзүглел

ХАМНАР КӨВҮДЭЭРГЕ...

Тывага эрте-бурунгу хам чүдүлгези чаян-салгал дамчыыр, сур күш, энергия, угаан, билишкин-биле канчаар-даа аажок бай бооп турган. Хам чүдүлгези ак, кара, сарыг деп үш кезекке чарлып турар. Ындыг хамнар үргүлчү чижир. Физика эртеминде кадар, казыыр ийи октаглар бот-боттарынга деггенде, кызаңайны бээр ышкаш, хөй энергиялыг ийи хам чаңгыс черге тура албас. Чижир бээр. Тыва чон безин шаанда бир пашка ийи кошкар бажы сыңмас, бир өзенге ийи хам сыңмас дижил чугаалажып чүве.

Хам дээрже ниити ат-тыр. Эр хамны чаараң, а кыс хамны уткууна дээр. Эр, кыс өг-бүле хамнар ховар таваржыр. Олар безин чижир бээр. Шыырак хам салгал дамчыыр чаян-дөстүг, сүнезини дедир чаа-ат-

тынып төрүттүнер. Мен үшкү салгалдан дамчаан, дөрткү салгалдың хамы мен. Хам чүдүлге туралаан кижиниң кылыр ажилы эвес. Амгы шагда бөлүк эр-херээжен кижилер чаңгыс черге чыгып алгаш, "хамнар бис" деп үен-даян сестер чугаалап, чок болган кижилер хонуу эрттирип, улус коргудуп туруп берген. Харын-даа ламаларның кылыр ужурлуг чүүлдерин—мөргүл безин номнай бээр апарган. Хам кижээ ном турбас, угундан чаян-дөстүг болур. Чүгүле чарын, хуваанак, көзер салырга-ла, хам апарбас. Мөчөөн кижиниң сонгу чоруу 7-49 хонуктарны лама кижиге арыглаашкын чорудар. Буян-кежик, чыл, меңги эдилгезин база лама чорудар. Шынында Тывада каш-ла хамнар бар.

Оларның безин боттарының хүлээлгезин билбези элдеп.

Январь 24-түн хүнүнде үнген "Шын" солунга "Тос дээр" дээр хамнар ниитиленинден 13 хам элдеп-езин, үен-даян чүүлдер бижип каап-тыр. Ында хам бис деп адаттынып турар кижилер — колдуанда херээженер. Кижиге дыңнап чоруурга, ындагылар 7-49 хонук эрттиргеш, дыка-ла таарымча чок чүүлдерни улуска чугаалап чораан боор-дур. Ол үеде ынап арагалаар. Хөй акша-төгөрик улустан негээр, бербеске, ол-бо ааска сыңмас чүүлдер чугаалаар, улусту коргудар. Чамдык кошкак кижилер акшазын, малын безин тудуп берипкен болулаар. Хамнар бис дээр кижилер 7-49 хонуктан ангыда, чок болган кижинин 1 чылдааны, 3 чылдааны деп чүүлдер эрттиреринге кижилерниң бажын төөредип эгелээ. Шагда 1 чылдан, 3 чылдан деп чүве турган эвес. Ол

дээрже хам бис дээр төөредикчилерниң улустан акша-төгөрик мегелеп, мөлчүп аарының аргазы ышкажыл. Чамдык "хам бис" дээр кижилер оларны чалаваанда-ла, боттары-ла бажыңнар кезип, хамнаарын чөпшээрээн документ көргүскеш, анаа чурттап олурган улусту "бажыңнарда багай чүве бар-дыр, арыглап берейн" дээр, акша-төгөрик негей бээр. Бир ындагы улуг садыгга кирип келгеш: "Садыңнарда багай чүве бар-дыр, 500 рубльден беринер, арыглап берейн" — деп садыг эзелеринден акша негеп турганын улус кайгап чугаалажып-дыр.

Ынчангаш шаандагы хам чүдүлгезинин алдар-адын катап эгидер. Төөредикчилерге бүзүрөс, оларга удур ажилды күрүне албан черлери чорудар болза экидир.

Куңгаа ТАШ-ООЛ.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кылдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8903. Чаггыт 16.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 БОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелинген.

Бүрүткептирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күүркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айлтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээр авторлар боттары харыйлаар.